

Bakı Slavyan
Universitetində
mühazirələr

*Görkəmli elm xadimi,
akademik Azad Mirzəcanzadə ilə birgə*

III FƏSİL

TƏHLİLİN KƏMİYYƏT ÜSULLARI

Bundan əvvəl qeyd olunmuşdu ki, “mürəkkəblik” ətraf mühitin halı olmaqdan daha çox bizim süurumuzun (biliyimizin) halıdır.

Məlum müddəaları A.Dmitriyevin məqaləsi üzrə (“Nauka i jizn”, 2001, №5) izah edək.

“Belə xırda bir şeyə görə! Kəpənəyə görə! – Ekels qışqırdı. O, döşəməyə yıxıldı – tarazlığı poza biləcək zərif kiçik məxluq, balaca domino daşları yıxıldı... böyük daşlar... Zamanı təşkil edən saysız illər zənciri ilə birləşmiş nəhəng daşlar” (R.Bredberi. “İldırımın səsi”).

Xaos qeyri-xətti sistemin özünün dinamikasından – onun eksponensial sürətlə istənilən sayda yaxın trayektoriyalar əmələ gətirmək xassəsindən yaranır.

Niyə bəzi proseslər nəticələrinə görə proqnozlaşdırıla bilən olur, başqaları isə yox? Bəlkə də yaxşı proqnoz üçün hansısa ilkin göstəricilərimiz çatmır? İlkin şərtlər haqqında bilgilərimizni yaxşılaşdırmaq lazımdır – və hər şey qaydasında olacaq, həm sikkə ilə, həm də hava proqnozu ilə bağlı. Laplas heç də əbəs yerə deməyib: mənə bütün Kainat üçün ilkin şərtləri verin, mən onun gələcəyini hesablayacağam. Laplas səhv edirdi. Ona və onun müasirlərinə davranışlarının uzun müddət üçün proqnozlaşdırılması mümkün olmayan determinasiya edilmiş dinamik sistemlərin nümunələri məlum deyildi. Yalnız XIX əsrin sonunda fransız riyaziyyatçısı Anri Puan-

kare ilk dəfə olaraq kiçik ilkin şərtin nə olduğunu hiss etdi (lakin determine edilmiş xaosun şövqlə öyrənilməsi dövrü başlanana kimi əsrin daha dörd-də üç hissəsi keçdi).

Qeyri-xətti sistem nümunəsində ilkin şərtlərin sistemin prosesinin xarakterinə necə təsir etdiyini göstərək.

$$X_{n+1} = 4X_n[1-X_n]$$

x(0):	0.75000	0.74990	0.74999
İterasiya			
1	0.7500000	0.750200	0.750020
2	0.7500000	0.749600	0.749960
3	0.7500000	0.750800	0.750080
4	0.7500000	0.748398	0.749840
5	0.7500000	0.753193	0.750320
.....
.....
96	0.7500000	0.287457	0.495576
97	0.7500000	0.819301	0.999922
98	0.7500000	0.592186	0.000313
99	0.7500000	0.966007	0.001252
100	0.7500000	0.131350	0.005003

Bu, gələcəyin statistik öncədən xəbər verilə bilinməyini əsaslandırılmış və, təbii ki, statistik keçmişin bərpa olunmasının mümkün olub-olmamasını anlamağa cəhd etmiş Puankareni maraqlandırdı. Aydın oldu ki, xeyr, keçmiş bərpa olunmur.

Bəzi canlı varlıqların sahib olduqları qəribə öncəgörlük istedadına diqqət yetirək. 30-cu illərdə həkim-mikrobioloq S.T.Velxover aşkar etdi ki, insanın tənəffüs yollarında yaşayan birhüceyrəli mikroblar Günəşdə partlayışlar qeydə alınmazdan bir neçə gün əvvəl fəal surətdə çoxalmağa başlayır.

Artan günəş radiasiyası (səbəb) həmin bakteriyalar üçün ölümcüldür, buna görə də populyasiyanın saxlanması üçün onları sürətlə çoxalmağa məcbur edən müdafiə mexanizmi işə düşür (nəticə). Səbəbin müşahidə olunduğu zaman fenomeni göz qabağında idi.

Dinamik sistemləri şərti olaraq iki tipə bölmək olar. Birincilərdə hərəkət trayektoriyaları dayanıqlıdır və kiçik sapmalarla əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilə bilməz. Bu cür sistemlər qabaqcadan proqnozlaşdırıla bilər – məhz buna görə bizə məlumdur ki, Günəş sabah da, bir il sonra da, yüz il sonra da çıxacaq. Gələcəyi müəyyənləşdirmək üçün bu halda hərəkət tənzimliklərini bilmək və ilkin şərtləri vermək yetərlidir. Sonuncuların qiymətlərindəki əhəmiyyətsiz dəyişmələr proqnozda cüzi səhvlərə səbəb olacaq.

Beləliklə, ilkin şərtlərdə “kiçik” dəyişikliyin prosesə əhəmiyyətli təsiri göstərilmişdir (“Kiçik şeydə möcüzələr”).

Beləliklə, tərbiyədəki hətta “kiçik” qüsurlar arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, bu da psixoanalizlə uzlaşır. İnsana “Əgər siz təzədən yaşamağa başlasaydınız, yenə beləmi yaşayardınız?” sualı verildəndə, bəziləri “Bəli” cavabını verirlər. Məntiqi olardı ki, R.Bredberini yadda saxlayaraq, indidən keçmişə keçidlə bağlı sual verilən zaman cavab üzərində düşünək.

Beləcə, gələcəyi proqnozlaşdırmaq heç də həmişə mümkün olmur. Bəs keçmişlə bağlı vəziyyət necədir? Keçmişə həmişə bərpa etmək (“öncədən xəbər vermək”, birmənalı şəkildə izah etmək) həmişəmi mümkün olur? Düşünmək olar ki, burada problem olmamalıdır. Bir halda ki, irəli hərəkət zamanı trayektoriyalar bir-birindən uzaqlaşır, geri hərəkət zamanı onlar yaxınlaşmalıdır. Bu, doğrudan da belədir. Amma faza məkanında trayektoriyaların yaxınlaşa və ya uzaqlaşa biləcəkləri istiqamətlər bir yox, bir neçədir. Həm irəliyə, həm də geriyyə hərəkət zamanı trayektoriyalar istiqamətlərin bir hissəsi üzrə yaxınlaşa, başqa hissəsi üzrə isə ayrılı bilirlər. Keçmiş “öncədən xəbər verilmir”?

Akademik Fomenkonun ənənəvi yanaşmadan əsaslı və prinsipial şəkildə fərqlənən qədim dünya tarixi üzrə işləri bu tezisnin doğruluğunu sübut edir.

Bu da olub (Oruellə görə): kim keçmişə nəzarət edirsə – gələcəyə nəzarət edir. Məsələn, soyuq müharibə dövründə total çoxsaylı məxfilik və dezinformasiya pərdələri (Oruellə görə, “Həqiqət Nazirliyi”).

Beləliklə, keçmişin “öncədən deyilə bilməzliyi”nin dinamik təbiəti gələcəyin öncədən deyilə bilməzliyinin təbiətinə bənzərdir: dinamik sistemin trayektoriyalarının dayanıqsızlığı və hesabat nöqtəsindən uzaqlaşdıqca, mümkün variantların sayının sürətlə artması. Keçmişə yenidən bərpa etmək üçün dinamik sistemin özündən başqa, bu keçmişdən kəmiyyətcə yetərli və keyfiyyətcə etibarlı informasiya tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi prosesin müxtəlif mərhələlərində onun xaosluq dərəcəsi müxtəlif olur və hətta sıfıra qədər düşə bilər (əhəmiyyətli olan hər şeyin qabaqcadan müəyyənləşdirildiyi hal). Təbii ki, sistem nə qədər az xaosluq olarsa, onun keçmişə bir o qədər asan bərpa olunur.

Ürək ritminin xaosluq xarakteri ona fiziki və emosional yüklənmələrin dəyişməsinə çevik reaksiya vermək, onlara uyğunlaşmaq imkanı yaradır. Məlumdur ki, ürək ritminin tənzimlənməsi müəyyən vaxtdan sonra letal sonluqla nəticələnir. Səbəblərdən biri odur ki, xarici təbəddülatları kompensasiya etmək üçün ürəyin “mexaniki möhkəmliyi” yetərli olmaya bilər. Müntəzəmlik orqanizmin zahiri mühitin təsadüfi təsirlərinə qarşı müqavimətinin azalmasına dəlalət edir. Bu zaman orqanizm dəyişiklikləri adekvat şəkildə izləmək və onlara yetərinə çevik cavab vermək iqtidarında olmur. Bu cür nizamlanmanın ən sadə variantı xaosluq sinxronlaşmadır. Bu halda bir-biri ilə bağlı olan bütün yarım sistemlər xaosluq da olsa, eyni cür, sinxron fəaliyyət göstərir. Xaosluq sinxronlaşma prosesləri təkcə heyvan və ya insan orqanizmində deyil, həm də daha iri strukturlarda – biosenozlarda, ictimai təşkilatlarda, dövlətlərdə, nəqliyyat sistemlərində və s. baş verə bilər.

Sinxronlaşmanın mümkünlüyü nə ilə izah olunur? Birincisi, hər bir ayrıca götürülmüş yarım sistemin davranışı ilə: yarım sistem nə qədər xaosluq, “müstəqil” olarsa, onu ansamblın digər elementləri ilə “hesablaşma”ğa

vadar etmək də bir o qədər çətin olur. İkincisi, yarım sistemlər arasında əlaqənin məcmu gücü ilə: onun artması “müstəqilliy”ə meyilli böyür və, prinsip etibarını ilə, nizama gətirib çıxara bilər. Bu zaman əlaqələrin qlobal olması, yəni təkcə qonşu elementlər arasında deyil, həm də bir-birindən uzaqda duran elementlər arasında əlaqələrin mövcud olması vacibdir.

Çox sayda yarım sistemləri ehtiva edən real sistemlərdə əlaqə material və ya informasiya axınları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu axınlar nə qədər intensiv olarsa, elementlərin özlərini uzlaşmış şəkildə aparmaları şansı da bir o qədər böyük olur, və ya əksinə. Məsələn, dövlətdə əlaqələndirici axınlar rolunu nəqliyyat, poçt, telefon rabitəsi və b. oynayır. Buna görə də, həmin xidmətlərin tariflərinin qaldırılması müvafiq axınların azalmasına gətirib çıxara-raq, dövlətin bütövlüyünü zəiflədir və onun dağılması üçün şərait yaradır.

Xaotik sinxronlaşma nəzəriyyəsiindən məlum olur ki, mürəkkəb sistemin ayrı-ayrı hissələrinin uzlaşdırılmış işini onun elementlərindən biri təmin edə bilər ki, həmin element də peysmeyker və ya “ritm bələdçisi” adlanır.

Sinxronlaşmış vəziyyətin dağılması necə baş verə bilər?

Bir mümkün variant haqqında biz artıq danışırdıq. Bu, əlaqələrin zəifləməsidir. Başqa bir səbəb – “ritm bələdçisinin” ansambla qeyri-adekvat təsiridir. Doğrudan da, əgər peysmeykerin diktə etdiyi “ritm” sistemin komponentinin təbii hərəkətinə həddindən artıq zidd olarsa, hətta əlaqənin yetərinə güclü olduğu halda belə o, öz hərəkət tərzini ansambla zorla qəbul etdirə bilməyəcək. Lakin əvvəlki hərəkət tərzini də dəyişməz olaraq qalmayacaq. Nəticədə isə sinxronlaşma dağılacaq.

Beləliklə, dinamik kaos ikiüzlü Yanus kimidir: bir tərəfdən, özünü nizamsızlıq modeli kimi, digər tərəfdən isə müxtəlif miqyaslarda sabitlik və nizamlılıq kimi göstərir.

Hazırda dinamik sistemlərin xaos keçidinin üç ssenarisi məlumdur. Bunlar Lorensin “qərribə attraktorları”, Feyqenbauma görə dövrün ikiqat artması və Pomo-Mannevil növbələşməsidir. Dinamik kaos rejimi özünü təşkil edən sistemlərin universal xassəsidir. 60-cı illərin əvvəllərində edilmiş bu kəşf həmin vaxta qədər mövcud olmuş və öncədən bilinməyən, xaotik hərəkətə yalnız böyük sərbəstlik dərəcələrinə malik sistemlərin (məsələn,

lən, qaz molekullarının) malik olmaları haqqında təsəvvürü darmadağın etdi. 1963-cü ildə Amerika riyaziyyatçısı Lorens üç adi diferensial tənlikdən ibarət və öncədən bilinməsi tamamilə mümkünsüz hərəkət tərzilə fərqlənən olduqca sadə sistem aşkarladı. Belə sistemlərin faza portretləri qəribə attraktorlar adlandırıldı.

Dinamik sistemlər nəzəriyyəsində sistemin ən yaxın trayektoriyalarının meyli etdiyi (cəzb olunduğu) faza məkanındakı çoxluq attraktor adlanır. Attraktorlara ən sadə misal kimi dayanıqlı qovşaq və dayanıqlı son hədd sikli göstərilə bilər. Qəribə attraktorlar da trayektoriyaları özlərinə cəzb etmək xassəsinə malikdirlər, lakin bu çoxluqların strukturu (topologiyası) olduqca qeyri-adi. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar kəsri ölçülük səciyyəli fraktal çoxluqlar sinfinə aiddir.

Eşbi prinsipinin arifmetik attraktorları əsasında sadə misallar gətirək.

Natural ədədlərlə maraqlı "təcrübə"lər elə misalların qurulmasının mümkünlüyünü göstərdi ki, həmin misallarda attraktor və bifurkasiya anlayışlarının analoqları təzahür etsin. İstənilən ikirəqəmli α natural ədədini götürək (məsələn, $\alpha = 27$). Bu ədədin rəqəmlərini öz aralarında dəyişsək, α^* ədədini alırıq. Bu ədədi α -ya invers ədəd adlandıraraq (bizim halda $\alpha^* = 72$). Sonra aşağıdakı kimi hərəkət edək. Bu ədədlərin fərqi hesablayaq (böyük ədəddən kiçiyini çıxaraq, bizim misal üçün $b = a - \alpha^* = 72 - 27 = 45$), alınan və ona invers olan ədədlərin cəmini $b + b^*$ (bizim misal üçün $45 + 54 = 99$) nəzərdən keçirək. Əmin olmaq mümkündür ki, istənilən ikirəqəmli ədədlə hərəkətlərin yuxarıda verilmiş ardıcılığında cavabda 99 və ya 0 (ədəddə eyni rəqəmlər, məsələn 44, olduğu halda) alınacaq, yəni hansı ikirəqəmli ədəddən başlamış olsa da, sonda 0 və ya 99-a gəlib çıxacağıq! Beləliklə, bu iki ədəd sanki "cəzbedici ədədlər"dir və özünəməxsus attraktor rolunu oynayır.

Eyni hərəkətləri üçrəqəmli ədədlərlə edəndə nə baş verəcəyinə diqqət yetirək. Bilavasitə təkrar seçim nəticəsində əmin oluruq ki, üçrəqəmli ədədlər üçün "attraktor"ların sayı da ikiyə bərabər olacaq (333, 121, ... tipli simmetrik ədədləri üçün – 0, və bütün digər ədədlər üçün – 1089). Lakin dörd-rəqəmli ədədlər üçün "attraktor"ların sayı artıq beş olacaq (0, 990, 9999, 10890, 10989), yəni bir növ "bifurkasiya" baş verəcək. "Təcrübə"ləri rəqəm-

lərin sayını artırmaqla davam etdirərək (təkrar seçim sadə kompüter proqramının köməyi ilə həyata keçirilir), "attractor"ların müvafiq sayını müəyyənləşdirərək. Rəqəmlərinin sayı 1-dən 11-ə qədər olan natural ədədlər üçün hesablamaların nəticələri cədvəldə göstərilmişdir:

Ədəddə rəqəmlərin sayı	"Attractor"ların sayı
1	1
2,3	2
4,5	5
6,7	13
8,9	34
10,11	89

Cədvəldən "bifurkasiya"ların təzahür etməsi qanunauyğunluqları aydın görünür: "attractor"ların sayının artması rəqəmlərin iki vahid artması ilə baş verir. "Attractor"ların sayı isə yetərinə sürətlə artır və kibernetikanın banilərindən olan U.Eşbinin sözlərini bir daha təsdiqləyir: "Müxtəliflik müxtəlifliklə tənzimlənir".

Cədvəlin sağ sütunundakı ədədlər Fibonaççi ədədləri ilə heyrətamiz bir şəkildə əlaqəlidir:

0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, ...

yəni "attractor"ların sayı cüt nömrəli Fibonaççi ədədləri qanunu üzrə artır.

Fraktal (kəsrlə) ölçülük məkanın fraktal çoxluqlarla dolma dərəcəsini səciyyələndirmək imkanı verir. Fraktal çoxluqların mühüm xassəsi onların daxili strukturunun invariantlığıdır: fraktalın nə qədər kiçik hissəsini götürmüş olsaq da, onun strukturu həmişə eyni olacaq. N ölçülü məkanda, məsələn, müəyyən ölçüdə tili olan kubda, nöqtələr çoxluğunu nəzərdən keçirməklə, hansı minimal ədədin bütün fraktal çoxluğu əhatə etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Kubun tilinin ölçüsünü kiçiltməklə, fraktal ölçülüyü təyin

edirlər. Bir qayda olaraq, bu, kəsr ədədidir. Məsələn, İngiltərənin sahil xəttinin fraktal ölçülüyü təxminən 1,25-ə bərabərdir, əzilmiş kağız vərəqin fraktal ölçülüyü isə təxminən 2,5-dir. Bu ölçülüyü bilmək çox vacibdir, belə ki, bu ədədin tam hissəsi verilmiş qərribə attraktorun təsviri üçün zəruri olan nizam parametrlərinin minimal sayı haqqında informasiya verir.

Fraktal çoxluqların müəyyən xətti ölçüləri (uzunluğu, sahəsi, həcmi) olmur. Məsələn, əgər dövlətlər arasındakı sərhəd həddindən artıq sınıq əyri təşkil edirsə, bu halda onun uzunluğu vahid olaraq qəbul edilmiş uzunluq ölçüsündən asılıdır. Məsələn, ispan ensiklopediyasına görə, İspaniya və Portuqaliya arasında sərhədin ümumi uzunluğu 987 km təşkil edir, amma portuqal ensiklopediyasında bu uzunluq 1214 km-ə bərabərdir. Göstərilən fərq onunla izah olunur ki, uzunluğu ölçmək üçün Portuqaliya daha kiçik vahid seçmişdir.

Dinamik xaotik sistemlərin digər mühüm səciyyəsi Lyapunov göstəriciləridir. Dinamik sistemdə kaosun yaranması müəyyən istiqamətlərdə trayektorianın dayanıqsızlığının nəticəsidir, yəni trayektoriyaların xassələri hansısa istiqamətlərdə eksponensial olaraq fərqlənir. Lyapunov göstəricisi müvafiq qeyri-sabit dinamik prosesin öncədən deyilə bilməzlik səviyyəsini səciyyələndirir. Lakin qərribə attraktorun məkanda məhdud yer tutması səbəbindən digər istiqamətlərdə trayektoriyalar sıxılmalıdır, özü də bu sıxılma genişlənməni üstələməlidir. Genişlənmə və sıxılmanın kəmiyyətə səciyyələndirilməsinə λ Lyapunov göstəriciləri xidmət edir.

Adi (qeyri-xaotik) dinamik sistemin tarazlıq vəziyyəti üçün Lyapunov göstəriciləri müvafiq matrisanın öz qiymətlərinin həqiqi hissələrinə bərabərdir və tarazlığa yaxın vəziyyətdə trayektoriyaların sıxılma ($\lambda < 0$ olduqda) və ya dartılma ($\lambda > 0$ olduqda) sürətlərinə uyğundur. İstənilən attraktor üçün sıxılma dərəcəsi dartılma dərəcəsindən yüksək olmalıdır. Əgər attraktor nöqtədirsə, onda bütün i -lər üçün $\lambda_i < 0$. Qərribə attraktor bərdən az olmayan müsbət Lyapunov göstəricisi ilə səciyyələnir. Üçölçülü halda qərribə attraktor Lyapunov göstəriciləri arasında yalnız aşağıdakı nisbət-də mövcud olur: $\lambda_1 < 0$, $\lambda_2 = 0$, $\lambda_3 > 0$.

Dayanıqsızlığın xarici mühitlə enerji mübadiləsi hesabına sabitləşdirildiyi açıq sistemlərdə, məsələn, lazerlərdə, inkişaf imkanı energetik səviyələrin invers məskunlaşdığı dayanıqsızlıq vəziyyəti optik doldurulma hesabına qorunur. Lakin elə inkişaf prosesləri də ola bilər ki, bunlarda dayanıqsız vəziyyət mənfəi əks əlaqə ilə sabitləşdirilir. Bu cür sistemdə inkişaf nizam parametrlərinin daha az dayanıqsız vəziyyətindən daha dayanıqsız, lakin yenə də əks əlaqə ilə sabitləşdirilmiş vəziyyətə keçidi bildirir. İnkişafın bu cür tipi yalnız canlı təbiətdə və ya texniki qurğularda mümkündür, çünki onun gerçəkləşməsi üçün sistemin vəziyyətinin və onun verilmiş vəziyyətdən kənara çıxmalarının ölçülməsi imkanını təmin etmək, eləcə də yaranan ziddiyyətləri kompensasiya edən mexanizmə malik olmaq lazımdır. Canlı təbiətdə və texnikada bu funksiyaları məhz mənfəi əks əlaqə yerinə yetirir.

Mürəkkəb qeyri-xətti tarazlıqsız sistemlərin nizamlanmış məkan strukturları (dissipativ strukturlar – İ.Priqojin onları belə adlandırır) formalaşdırmaq xassəsi üzərində qısaca dayanacaq. Bu halda özləri özlərini təşkil edən tarazlıqsız proseslər zaman və məkanda baş verir və tənliklərdə **diffuziyayı** da nəzərə almaq lazımdır.

Bu cür sistemlərdə sonsuz sayda sərbəstlik dərəcələri olur. Lakin belə sistemlərdə özünü təşkil proseslərinin təhlili göstərir ki, verilən halda heç də bütün sərbəstlik dərəcələri bütövlükdə sistemin fəaliyyətinə olan töhfəsinə görə ekvivalent deyillər. Adətən həm də nizam parametrləri adını almış çox az sayda dəyişənləri ayırmaq mümkün *olur ki, bütün digər sərbəstlik dərəcələri* (nizam parametrləri) tənliyin həllinin Furiye sırasına ayrılmasına əsaslanan davranışına “uyğunlaşır”. Alınan nizam parametrlərinin tənlikləri adi qeyri-xətti diferensial tənliklərdir və onlar artıq haqqında danışılmış keyfiyyət xassələrini (sıçrayışlı keçidlər, dövrilik və s.) aşkarlayırlar.

Diffuziya (*lat. diffusio* – yayılma, axıb getmə) – bir maddə molekullarının (qazın, mayenin, bərk cismin) başqasına bilavasitə təmas zamanı və ya məsaməli arakəsmə vasitəsi ilə molekulların istilik hərəkəti ilə şərtlənən nüfuz etməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilmiş qanunauyğunluqlar özü özünü təşkil edən proseslərdə ümumsistem səciyyəlidir, yəni özünütəşkilin baş verdiyi mühitin özəlliklərindən asılı deyil. Onlar təkcə diferensial tənliklərlə ifadə olunan fasiləsiz qeyri-xətti sistemlərdə deyil, həm də hansısa tənliklərlə təsvir olunmayan sistemlərdə baş verir.

Özünütəşkil – sistemin kritik vəziyyətinə çıxış – sistemin müəyyən idarəedici parametrləri hesabına baş verir. Məsələn, faza keçidlərində kritik vəziyyətə temperatur və təzyiq arasında müəyyən nisbətlərdə nail olunur. Lakin mürəkkəb sistemlərin bir sinfi də vardır ki, onlar kritik rejimə öz təbiətlərinə görə, bu sistemlərə xas olan daxili təkamül meyilləri nəticəsində çıxırlar. Belə sistemlərin kritik vəziyyəti xarici idarəetmə parametrlərinin dəqiq sazlanmasını tələb etmir və mahiyyət etibarlı ilə özünüdəstəkləmə xassəsinə malikdir.

Belə kritik vəziyyətlər özü özünü təşkil edən kritiklik adlandırıldı. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, bu cür sistemlərin kritik vəziyyətlərdə standart fluktuasiya spektri olur:

$$P = \frac{A}{I^\gamma}$$

Burada P tezlikdir, I isə hadisələrin (zəlzələlərin, daşqınların və s.) intensivliyidir, A və $\gamma > 1$ konstantalardır. Bu bölgünün ən müxtəlif adları var: Mandelbrot onu fraktal bölgü adlandırır. Fizikada isə bu bölgü “flikker-küy” və “ $1/f$ bölgü” kimi tanınır. Vəsiti ilə ehtiyat axınlarının yaradıldığı, təşkil olunduğu və onlara nəzarət edildiyi fəvqəlmürəkkəb texniki sistemlərin xüsusilə təhlükəli olması ilə bağlı rəylər inandırıcı sayılmalıdır. Əsasən də ona görə ki, bu halda texnogen qəzaların öyrənilməmiş tipi hərəkətə gəlir. Bunlardan biri 1987-ci ildən özü özünə təşkil olunmuş kritiklik (self-organized criticality) adlanır.

Q.Q.Malinetski və həmkarları bu fenomenin mahiyyətini tərəzinin gözələrində qum topasının dinamikası kimi sadə bir misalla izah edirlər. Bu topaya zaman-zaman təsadüfi şəkildə qum dənələri atılır. Növbəti qum də-

nəsinin əlavə olunması heç bir reaksiya doğurmaya, ya da tərəzinin gözündən axıb tökülən n qum dənəsi ölçüsündə uçquna səbəb ola bilər. Öncədən görmək çətin deyil ki, qum tərəcəyi kiçik olduqda axıb tökülən qum dənələrinin n sayı tərəcəyin üzərinə atılan qum dənəciklərinin sayından azdır. Əgər tərəcik çox böyükdürsə, onda böyük uçqunlar çox olur və topada qum azalır. Nəticədə müəyyən dinamik tarazlıq yarana bilər: topaya düşən qum dənələrinin sayı axıb tökülən dənələrin sayına, demək olar ki, bərabər olur. Vacib olanı budur ki, tarazlıq öz-özünə yaranır – kollektiv proses nəticəsində, xaricdən idarə edilmə səbəbindən yox. Doğrudan da uçqun təkə verilməmiş qum dənəsi ilə deyil, həm də onun “ümumi iş”i uçqunun təşkili olan ən yaxın qonşuları, qonşularının qonşuları ets. ilə şərtlənir. Lakin tarazlıq bifurkasiya tarazlığıdır, qərarlıdır, uçquna səbəb ola bilər. Buna görə də həmin vəziyyəti öz-özünə təşkil olunmuş kritik vəziyyət adlandırırlar.

Maraqlanmaq məntiqli olardı: uçan axında n qum dənəsinin olması $p(n)$ ehtimalı nə qədərdir? Natura, laborator və kompüter təcrübələri göstərir ki, n -in böyük qiymətlərində $p(n)$ ehtimalı dərəcələr üzrə düşür:

$$P(n) > n^{-\alpha}$$

Burada α dərəcə göstəricisi 1-dən 2-yə qədər intervalda yerləşir (uçqunların baş verməsi modelinin konkret detallarından asılı olaraq).

Asılılıq özündə həddindən artıq sadəliyi və az qala rekord universallığı birləşdirir. Seysmologiyada, meteorologiyada, təkamül biologiyasında və digər təbiət elmlərində bu nisbəti Qutenberq-Rixter qanunu, demoqrafiyada – sosiologiyada və iqtisadiyyatda – Sipfa-Pareto qanunu və rəqiblər qanunu, linqvistikada –Estu-Sipfa-Mandelbrot qanunu, elmmetriyada –Lotki, Bredford, Uillis, Urkvart və b. bölgüləri adlandırırlar.

Aşkar bir faktı qeyd edək: termodinamik olaraq açıq sistemin mövcudluğunun sürəkliliyi ona fasiləsiz ehtiyat daxilolmaları ilə bilavasitə bağlıdır. Lazerdə bunu doldurulma yaradır. Lazerin qidalanma blokunun işçi rejiminə yol verilən hüdudlardan kənara çıxması (xüsusilə də onun sıradan çıxması) şüalanmanın generasiyasının qaçılmaz şəkildə dayanmasına səbəb

olur. Entropik dəyərsizləşmiş ehtiyatların kənarlaşdırılması prosesinin pozulması da eyni finala gətirib çıxarır.

Öz təbiətlərinə görə bu qədər fərqli hadisələrin ümumi xassəsi nədir? Cavab: mürəkkəb fiziki, texniki, bioloji, sosiomədəni dinamik sistemlərin quruluşuna xas olan çoxsaylı elementlərin və yarım sistemlərin qarşılıqlı əlaqəliliyi, qarşılıqlı bağlılığı. Qum topası güclü şəkildə ideallaşdırılmış modeldir, bu modeldə ən yaxın qonşular arasında yalnız lokal əlaqələr nəzərə alınır. Buna görə də bir elementin (qum dənəsinin) vəziyyətinin dəyişməsi qonşu elementlərin də vəziyyətlərinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Real mürəkkəb sistemlərdə lokal əlaqələrlə yanaşı, daha yüksək səviyyəli əlaqələr də yer alır, özü də onların səciyyəsi müxtəlif, kombinasiyaları dəyişkən olur.

Beləliklə, mənbələri operatorların səhvlərində və ya ayrı-ayrı elementlərin güvənsizliyində deyil, bir bütöv kimi sistemin xassələrində, onun özünü necə aparacağına öncədən bilinməsinin mümkünsüzlüyündə olan texnogen fəlakətlər kateqoriyası mövcuddur. Dinamik kaos rejimindəki lazerin dinamikasının növbəti mərhələsinin əvvəlki mərhələyə bənzəmədiyi halda olduğu kimi, hissələri arasında çoxsaylı əlaqələrin mövcud olduğu qeyri-xətti sistem də onunla fərqlənir ki, bu sistemin təkamülünün cari mərhələsi onun ilkin vəziyyətindən mürəkkəb şəkildə asılıdır.

Hiperbolik paylaşımların Ranq üsulu ilə empirik təhlilinin əhəmiyyətli nümunələrindən biri də ədəbi mətnlərin statistik təhlilidir. Bu cür yanaşmanın tək dillə bağlı deyil, həm də insan fəaliyyətinin başqa forma və nəticələri ilə bağlı klassik nümunəsi kimi C.Sipfin əsərlərini göstərmək olar. Bu istiqamətdə ilk nəticələri o hələ otuzuncu illərdə almışdı. Böyük empirik materialın statistik təhlili nəticəsində Sipf göstərmişdir ki, insan davranışının bir çox formaları yetərincə sadə bir prinsipə tabedir və həmin prinsipi o, "ən az güc sərf etmə" prinsipi adlandırmışdır. Sipfin gətirdiyi və insan fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrinə aid məlumatlar bu fəaliyyətin nəticələrinin paylaşılması üçün ranq qanunauyğunluğunun geniş yayılmasının lehinə inandırıcı şəkildə dəlilətdir.

Dilin statistik tədqiqi zamanı bu qanunauyğunluq aşağıdakı kimi alınır. Konkret olaraq götürülmüş ədəbi mətn (kitab, qəzet və s.) üçün müxtəlif sözlərin hamısı rast gəlinmə tezliklərinin azalması qaydası üzrə ardıcılıqla yazılır (ən yüksək tezlikli sözə bir vahidə bərabər ranq verilir). Hər sözün rast gəlinmə tezliyinin bu ardıcılıqla bu sırada r (ranq kəmiyyəti) yeri (nömrəsi) ilə müqayisəsi, Sipfin göstərdiyi kimi, tezlik və ranq arasında tərs mütənasibliyə gətirib çıxarır:

$$X = V/r, B = \text{const.}$$

Dilə tətbiqdə bu qəbildən olan ilk statistik tədqiqatlar daha erkən dövrə aid olsa da, verilmiş ifadə adətən Sipf qanunu adlandırılır., (Estu, 1916, Kondon, 1928). Sipf hiperbolik paylaşımların insan fəaliyyətinin bir çox sahələrinə yayılması probleminə ən fundamental töhfə vermişdir. Sipfin xidməti ondan ibarətdir ki, o, tezlik və ranq arasında yetərincə sadə tərs mütənasibliq qanununu aşkarladı, bunu isə, əlbəttə, dərhal görmək çətin idi. Axı olduqca geniş hadisələr dairəsi üçün bu cür ümumi asılılıq mövcud olmaya da bilərdi. Sipf isə bu asılılığı təkcə ədəbi mətnlərdəki sözlər – Coysun “Ulyss”indən, amerikan qəzetlərindən parçalara qədər – üçün deyil, həm də mətnin başqa elementləri – fonemlər, hecalar, hətta Çin heroqlifləri – üçün də yoxlamışdı.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Amerika hinduları dilinin səhra şəraitində ilk tədqiqatları da məhz statistik prinsip əsasında aparılıb. Tanış olmayan dil öz elementləri ilə tədqiqatçılar qarşısında rast gəlinmə tezlikləri, eləcə də həmin elementlərin əhatəsi vasitəsi ilə açılırdı.

Tamamilə başqa, şəhərlərdə əhalinin sayının paylanmasına dair bir sahədən Sipf qanununa aid klassik misal gətirək. Məlum olur ki, müvafiq coğrafi regionda (dövlətdə) şəhərlər onlarda yaşayan əhalinin sayının azalmasına müvafiq ranqlaşdırılırsa, onda şəhərin ranqı ilə orada yaşayan əhalinin sayına görə “ölçü” sū arasında tərs mütənasib asılılıq müşahidə olunur. Sipfin məşhur kitabında bu qəbildən olan çoxlu başqa misallar da gətirilir.

Aydındır ki, Sipf qanunu sərt analitik asılılıq deyil və statistik səciyyə daşıyır. Lakin bu qanun təəccüb doğuracaq dərəcədə geniş yayıldı ki, bu da

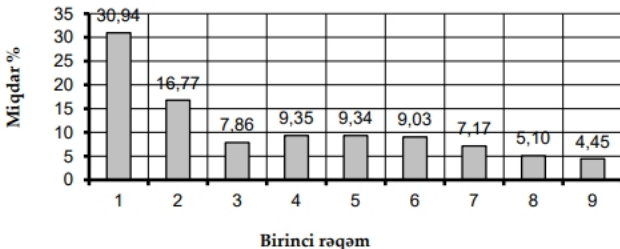
Sipf qanununun öz müəllifi tərəfindən yuxarıda qeyd etdiyimiz ən az güc sərf etmə prinsipi baxımından universallığının izahı üçün stimül oldu. Sipf güman edirdi ki, bu qanunun dayanıqlığı, taraz səciyyəsi ayrıca götürülmüş fərd və bütövlükdə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətdə iki bir-birinə əks meyl arasındakı kompromisdən yaranır. İnsan öz məqsədlərinə nail olmaq üçün mümkün qədər az güc sərf etməyə çalışır, cəmiyyətin məqsədi isə onun fəaliyyətinin cəmiyyətin maraqlarına uyğun fəallaşdırılmasıdır. Məsələn, dil ünsiyyətinə tətbiqdə bu o deməkdir ki, danışan başa düşülməsi üçün mümkün qədər az söz sərf etməyə çalışır, dinləyən isə deyilənin başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün mümkün qədər rəngarəng mətn tələb edir. Dilin tarazlıqlı strukturu (Sipfə görə) bu iki cəhəti arasında kompromis nəticəsində formalaşır.

Əhalinin sayına və ölkələrin sahəsinə aid birinci iki rəqəmin paylanması Q.Veyl teoremindən doğur. Həmin teoremə görə 2^n (bir vahid) ədədinin ilk rəqəmi doqquzdan 6 dəfə böyük olur (V.İ.Arnold).

Ədəd	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Faiz	30	17	12	10	8	7	6	5	5

Cədvəldə Forties mədəni üzrə debitlərin paylanması verilmişdir.

Forties.

Dünyanın təkrar bölünməsinin ən sadə modeli belədir: zaman vahidi ərzində ölkə 50% ehtimalla ikiyə bölünür, 50% ehtimalla isə eyni sahəyə malik başqa bir ölkə ilə birləşir.

Zarafatyana bir müqayisəyə diqqət yetirək (N.A.Vaşkeviç). Analıq, toxum qəbuledicisi, 9 (və ya 6) rəqəmi kimidir, ərəb sözü “sitt” (“qadın”) eyni zamanda həm də “altı” (ingilicə “six” və “sex” sözlərini müqayisə et) mənasını verir. Bu, məhəbbət orqanının aşağı hissəsindədir. Yuxarı hissəsinə gəlincə isə, burada da semantika qəbuledicisi “qulaq” doqquza (ya da altıya) olduğu kimi oxşayır. Bəlkə də buna görə qadınlar qulaqları ilə sevirilər. Semalar (məna elementləri) qulağa daxil olaraq, toxum qəbuledicisinin yerləşdiyi aşağı aparatı oyadır.

Sipf sözlərin işlənmə tezliyi ilə onların yaşı arasındakı əlaqəni müəyyən etdi. Bu tezlik nə qədər yüksəkdirsə, söz də bir o qədər köhnədir.

Beləcə, 1100-dən 1400-ə qədər sözlərin doxsan faizi roman dillərindən alınıb, 1401-dən 1500-ə və 1501-dən 1600-ə qədər hərəsindən beş faiz – alınma sözlərin ümumi sayından götürülüb.

Sözün yaranma vaxtı ilə onun uzunluğu arasındakı asılılıq müəyyən edildi. Birhecalı və ikihecalı sözlərin təxminən yarısının səkkiz yüz və daha çox yaşı var.

Bu yaşda üçhecalı sözlər üç faiz, dördhecalı sözlər isə bir faizdir. İngilis dilində beşhecalı sözlər arasında səkkiz yüz yaşı olan bir söz belə yoxdur – onların hamısı cavandır.

M.Svadəş müəyyən etmişdir ki, min il ərzində dilin nüvəsinə, əsas leksikasına daxil olan sözlərin səksən faizə qədəri qorunub saxlanılır (Matfey effekti – 20-80).

Toparlanma və səpələnmə hadisələri sosial sistemdə həqiqətən universaldır. Nəhəng şəhərlərin əhalisinin və kiçik şəhərlərin sayının artması, bazar iqtisadiyyatında kapitalın azsaylı iri şirkətlərdə təmərküzləşməsi və kiçik şirkətlərin sayının artması; mətnin əsas məzmununun az sayda sözlərdə cəmlənməsi və bu məzmun genişləndirilərkən sözlərin sayının kəskin şəkildə artması; filatelist kolleksiyalarının böyüklüyə və qiymətə görə bölünməsi və s.

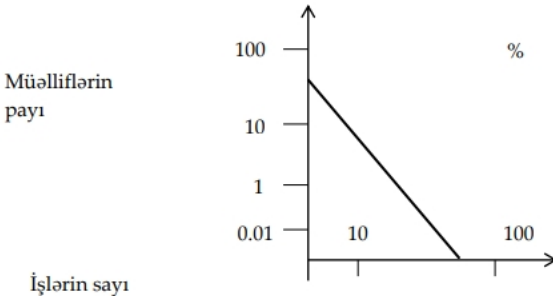
Bu fenomeni amerikan sosioloqu Robert Merton Bibliyadakı “Olana verilir...” deyiminə əsaslanaraq, “Matfey effekti” adlandırdı. Göstərilən hadisə ilə bağlı başqa deyimlər də mövcuddur: “Uğur uğur doğurur”, “Ehtiyat ehtiyatın yanına gəlir”, “Pul – pulun yanına”, “Dolu dənizə düşür” və s.

dispersiya (*lat.* dispersus – səpələnmiş, dağdılmış) – səpələnmə, riyazi statistikada və ehtimallar nəzəriyyəsində ən çox işlənən səpələnmə, yəni orta ölçüdən yayınma ölçüsü.

Ciddi paylanma qanunu üçün kəmiyyətin orta qiymətindən danışmaq mənasızdır, belə ki, **dispersiya** sonsuzluğa bərabərdir. Buna görə də haqqında danışılan qanunun normal Haus qanununa

aid edilməsinin də yeri yoxdur, belə ki, mərkəzi hədd teoremində bu cür aid edilmənin şərti ikinci məqamın sonuncu olmasıdır. Müasir ehtimal nəzəriyyəsində bu cür qanunauyğunluqların olması dayanıqlı qeyri-Haus paylanmaları nəzəriyyəsi şəklində nəzərdə tutulmuşdur. A.İ.Yablonskinin əsərində (Elmin riyazi təhlili üsulları, M, 1986, 352 s. – rus dilində) göstərilmişdir ki, qeyr-Haus paylanmaları üçün **asimptotik** ifadələr Sipfa-Pareto qanununun tezlikli forması ilə üst-üstə düşür.

asimptotik *yun.* asymptotos) – məhdudiyətsiz yaxınlaşan.

Hansısa bir vəziyyətin dayanıqsızlığı özünü onda göstərir ki, həmin vəziyyəti oyunçulardan birinin strategiyasını birtərəfli qaydada seçməklə özü üçün daha yaxşı nəticə qazana bilmək imkanı ilə şərtlənən dağılma təhlükəsi gözləyir. Niyə, məsələn, dovşanla qurdun eyni bir məkanda yaşaması vəziyyəti dayanıqsızdır. Gördüyümüz kimi, oyunlar nəzəriyyəsində və mexanikada dayanıqsızlığın mahiyyəti eynidir: dayanıqsız hallar təbiətlərinə görə olduqca qısamüddətlidir və tez də parçalanır. Bu qısamüddətliyin səbəbləri isə, aydındır ki, tamamilə müxtəlifdir.

Detektivdə cinayət törədilmiş olduqda cinayətkar dərhal, Neşə görə, dayanıqsız vəziyyətə düşür, bu andan sonra onun azadlıqdakı həyatı cinayət məcəlləsi ilə bir araya sığmır. Bu dayanıqsızlığın qalma müddəti həm cinayətkarın, həm də ədalət məhkəməsi orqanlarının nə dərəcədə çevik və fərasətli olmalarından asılıdır.

Uşaq ədəbiyyatında rast gəlinən dayanıqsızlıq nümunələrinə fikir verək. Coel Harrisin "Rimus dayının nağılları"nda Ev dovşanı ilə Tülkünün birgə səyahəti, əlbəttə, dayanıqsızdır, lakin bu hal Ev dovşanının hiyləgərliyi və fərasətliyi nəticəsində qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, epizodların birində Ev dovşanı daha dayanıqsız vəziyyətdə də sabitləşə bilər – o, uzun müddət Tülkünün belində gedir.

Robinzon Kruzonun kimsəsiz adadakı həyatı da dayanıqsızdır, lakin qəhrəman sağ qalır, yəni zəhmətsevərliyi və xarakteri sayəsində bu dayanıqsız vəziyyətdə sabitləşə bilər.

Ümumilikdə, əyləncəli janr ədəbiyyatında dayanıqsızlıq aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər: varlığını hansısa bir təhlükənin təhdid etdiyi bir dəyər (həyat, ləyaqət, var-dövlət, hakimiyyət və s.) vardır, lakin əsər qəhrəmanlarının şəxsi keyfiyyətləri sayəsində, bəzən isə hadisələrin əlverişli axarı nəticəsində bu dəyər qorunub saxlanmış olur.

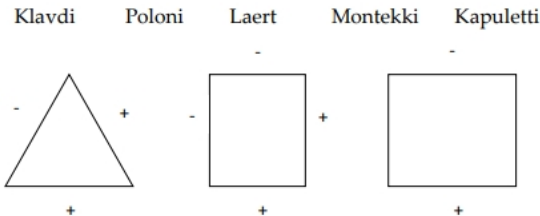
Dayanıqsızlığa təkcə belletristikada deyil, həm də klassik ədəbiyyatda rast gəlinir. U.Şekspirin "Hamlet"ində baş qəhrəman artıq birinci pərdənin sonunda atasının qatilinin adını öyrənir, lakin onun qisası yalnız faciənin sonunda baş verir və, beləliklə, dayanıqsız vəziyyət – kral Klavdinin həyatı – bütün pyes boyu davam edir. Bu əsərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər

baxımından da dayanıqsızlıqlar mövcuddur. Pyesin mərkəzi personajlarını götürək: kral Klavdi, kraliça Hertruda və prins Hamlet.

Şərq rəvayətlərinin qəhrəmanı Məcnun üçün də dayanıqsız vəziyyət təbiidir. Leyli və Məcnunun faciəvi məhəbbətinə həsr olunmuş böyük əsərlərdən biri XVI əsr böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin eyni adlı poemasıdır. M.Füzulinin Məcnunu məhz dayanıqsız vəziyyətdədir. O, Leylini sevir, eyni zamanda da ondan qaçır. Məcnuna cavan və cəsur sərkərdə Nofəl kömək etməyə başlayır. Öz ordusu ilə o, Leylinin atasını qərarını dəyişməyə və qızını Məcnuna verməyə məcbur etmək istəyir. Məcnun döyüşü müşahidə edir və onun tərəfdarları, yəni xeyirxah Nofəlin qoşunları, qalib gəlməyə başlayarkən, məğlublara – Leylinin atasının qoşununa köməyə gedir. Digər bir tərəfdən, Leylinin dayanıqsız vəziyyəti Məcnunun ruhi vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Məcnunun özünün dayanıqsız vəziyyəti – ilk baxışdan onun divanəliyidir. Dərində isə şərq-sufi anlamında məhəbbətin ən yüksək dərəcəsi durur.

Bu personajların qarşılıqlı münasibətlərinin yaratdığı üçbucaq aşkar frustrasiya (frustrasiya – ümitsizlik, məyusluq) səciyyəsi daşıyır (şəkil α), buna görə də göstərilən struktur metasabitdir. Hamletin Poloninin ailəsi ilə münasibətləri pyesin əvvəlində daha bir frustrasiya konturu əmələ gətirir (şəkil β). Şekspir öz əsərlərinə dayanıqsızlıq gətirməyin bu üsulundan tez-tez istifadə etmişdir. Şəkil c-də "Romeo və Cülyetta" pyesində şəxsiyyətlər arası münasibətlərin – yenə də frustrasiyalı – qrafiki verilmişdir.

Hamlet Hertruda

a)

Hamlet Ofeliya

b)

Romeo Cülyeta

c)

Dollarda görə, aqressiya – məqsədin frustrasiyasıdır: “Böyük hissələrin yolunda dayanma”. K.Lorents və N.Tinberqen (1973-cü il Nobel mükafatı laureatları) etologiyanın (tərcüməsi – vəhşi xasiyyət) – heyvanların təbii mühitdə davranışı haqqında elmin – baniləri sayılırlar (əlavə 1^a).

Etologlar üçün antropomorfizmdə – heyvanlara insani cizgilərin və hissələrin aid edilməsində günahlandırılmaq adi hal idi (Əlavə 1).

Bihevoristlərdə (*ing.* behavior – davranış, hərəkət tərz) yanaşma “stimul – reaksiya” universal formuluna əsaslanırdı. Heyvan müəyyən stimula müəyyən reaksiya ilə cavab verir və bunu heyvanın təfəkkür prosesləri haqqında heç nə bilmədən edir. K.Lorents sübut etdi ki, düzgün qoyulmuş təcrübələrin köməyi ilə insanın düşünmək qabiliyyətinin təkamül nəticəsində yaranması və onun heyvanlar aləmində “kök”lərinin olması barədə obyektiv fikir yürütmək olar (əlavə 1).

A.Moruaya görə, “heyvanlarda inamsızlıq onların zəifliyi ilə düz mütənəsibdir”.

İ.A.Krılovun təmsillərinin təhlilini verərkən, onların məzmununa Darvinin etologiyası, ö cümlədən, ən yaxın qohumlar arasında rəqabət mövqeyindən də baxmaq olar.

*“İnsan mələk deyil
və heyvan da deyil,
onun bəlası
ondadır ki, nə qədər
mələyə oxşamağa çalışarsa,
bir o qədər heyvana çevrilir”*

(Blez Paskal)

Başqa bir misal – A.P.Çexovun “Albalı bağı” pyesini götürək. Bu bağla əsərin qəhrəmanı olan xanımlardan birinin ən əziz xatirələri bağlıdır, bağ

onun üçün keçmiş həyatın dəyərlərinin rəmzidir. Və bağın başının üstünü ağacların kəsilməsi təhlükəsi alanda, biz yenə də bütün tamaşa boyu davam edən dayanıqsız vəziyyətin şahidi oluruq.

Bu tapmacanı adətən belə ifadə edirlər: Kralı kölgə ilə söhbətdən dərhal sonra öldürməli olan Hamlet niyə bunu heç cür edə bilmir və bütün faciə onun hərəkətsizlik tarixinə çevrilir. Şekspir Hamletin bu ləngiməsinin birbaşa və aydın izahını vermir. Bəzi tənqidçilər bunun səbəbini Hamletin iradəsizliyində və gücsüzlüyündə, digərləri isə guya qisasın alınmasına mane olan obyektiv şəraitdə görürlər. L.S.Vıqotski inandırıcı şəkildə göstərmişdir ki, nə bu, nə də digər yanaşma ədalətli deyil, sualın özünü isə belə qoymaq lazımdır: niyə Hamlet ləngidir yox, niyə Şekspir Hamleti ləngiməyə məcbur edir. Şekspirin məqsədi Hamletin xarakterini açmaq yox, süjeti izləyən tamaşaçıda müəyyən hiss və yaşantılar yaratmaq idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da on iki boydan biri oğuzların daxili qarşılıqlılaşmasına həsr olunub. Burada bədəməllərin hamısı lap əvvəldən məlumdur, bütün qəhrəmanların (personajların) öz yarlıqları vardır, lakin bütün hekayət boyu gərginlik səngimir. Belə modeldən bu gün, yəqin, heç bir detektiv yazan romançı istifadə etməzdi. Müasir ədəbiyyatın strukturu üçün (əlbəttə, bu sıraya XIX əsr əsərlərini də aid etmək lazımdır) xarakterik olan psixoloji yükün yoxluğu qədim mətnləri tamamilə açıq səciyyələndirir. Ola bilsin ki, burada qədim insanın –həm müəllifin, həm də oxucunun (bədii informasiya alanın) ədəbi zövqü həlledici rola malikdir? Lap əvvəldən auditoriya ilə açıq, vicdanlı dialoq aparmaq – bəlkə dövrün sonradan (bəlkə də paralel olaraq) rıtsarlığın əsaslarını qoymuş dəbi belə idi?!

Təmsillərdə və macərə janrında biz emosional reaksiya yaradılmasının iki üsulu ilə rastlaşdıq: kəskin sıçrayışlı keçidlər və dayanıqsız vəziyyətin sabitləşdirilməsi. “Hamlet”də Şekspir sanki iki süjet xətti əmələ gətirən bu üsulların ikisindən də istifadə edir. Onlardan biri – Hamletin qisas almağa çalışması, o birisi isə – bu xətdən kəskin yayınmalar, sıçrayışlar. Göstərilən iki xətt arasında özünəməxsus qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: kəskin sıçrayışlar Hamletin qisasını uzaqlaşdırır və, beləliklə, mövcud dayanıqsız

vəziyyətin sabitləşdirilməsi vasitəsinə çevrilir, bu uzadılmış dayanıqsızlığın özü isə süjetin inkişafında kəskin sıçrayışların səbəbi kimi çıxış edir.

Göstərilən iki xətt faciənin finalında tam üzə çıxır. Kralın ölümü əvvəlcədən düşünülmüş plan üzrə deyil, gözlənilməz, təsadüfi hadisələr nəticəsində, tamaşaçı qisasın nə vaxtsa alınacağına olan ümidini itirdikdən sonra, baş verir. Faciənin sonundakı çoxsaylı ölümlər sırasında kralın ölümü onunla seçilir ki, Hamlet onu iki dəfə öldürür: zəhərlənmiş rapira ilə və zəhər içməyə məcbur etməklə. Göstərilən haçalanmış qətl süjetin inkişafında bu və başqa xətləri bir növ tamamlayır.

Bir çox başqa sistemlərdə tətbiq olunmuş spin şüələri nəzəriyyəsində ən vacib anlayışlardan biri də frustrasiya (məyusluq) (İ.Yevin) anlayışıdır. Qarşılıqlı təsirin növündən asılı olaraq, müsbət və mənfi əlaqə anlayışı. Əgər qarşılıqlı təsir müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş olarsa əlaqə müsbət, əks istiqamətlərə yönəlmiş olarsa isə mənfi (-1) sayılır.

Qapalı konturun frustrasiya funksiyası kontura daxil olan bütün qarşılıqlı təsirlərin hasilidir

$$F(c) = \prod_{(c)} J_{ij}$$

Əgər qapalı konturda mənfi əlaqələrin sayı təkdirsə və frustrasiya funksiyasının qiyməti, beləliklə, mənfidirsə, onda həmin kontur frustrasiyalanmış olur. Frustrasiya mürəkkəb sistemin vəziyyətinin dayanıqsızlığını, metasabitliyini bildirir. Bunu sadə həyati misalda göstərək.

Əgər A, B, C kimi şərti qeyd edəcəyimiz üç nəfərin şəxsi münasibətləri elə qurulmuşdursa ki, A və B dostdurlar ($J_{AB} = +1$), B və C də dostdurlar ($J_{BC} = +1$), A və C isə düşməndirlər ($J_{AC} = -1$), həmin vəziyyətdə biz

$$F(s) = J_{AB} J_{BC} J_{AC} = -1$$

frustrasiyası ilə və, deməli, dayanıqsızlıqla qarşılaşırıq. Əslində bu vəziyyət qeyri-təbii, həyat qabiliyyətli deyil və tez parçalanır. Sonradan görəcəyimiz kimi, həmin növ vəziyyətlərə ədəbiyyat və incəsənətdə tez-tez rast gəlinir.

Burada mnemonik qaydanı – “ərəb cəbri”ni göstərmək olar. Dost müsbətdir, düşmən – mənfi. Beləliklə, dostumun dostu = mənim dostum; düşmənimin dostu = mənim düşmənim; dostumun düşməni = mənim düşmənim; düşmənimin düşməni = mənim dostum.

Surətlərin tanınması və forma əmələ gəlmə prosesləri arasında dərin analogiyalara əsaslanan surətlərin təsviri və işlənməsinə başqa bir yanaşma.

Ünsiyyət (münaqişələrin həlli) üzrə məsələləri müxtəlif üsullarla həll etmək olar.

... Məlumdur ki, məntiq insanlara arzu olunanı həqiqət kimi təqdim etməyə, özlərini və özlərini aldatmağa mane olur. Məntiqi bəzən məntiqi paradokslarla nüfuzdan salmağa çalışırlar. R.İ.Xrapkonun məqaləsinə əsaslanaraq, misallar gətirək.

“... Onlardan bəziləri indiyədək çəşqınlığa səbəb olur. Təxminən 2500 il bundan əvvəl yaşamış Eleyli Zenonun paradokslarından (aprilərindən) birinə fikir verək: itiyaq Axilles start anında özündən bir qədər irəlidə olan tısağaya çata bilmir. Burada aşağıdakı kimi mühakimə yürüdülmür. Tısağanı ötüb keçmək üçün Axilles onun əvvəl dayandığı yerə gəlib çatmalıdır; bu zaman ərzində tısağa, əlbəttə ki, Axillesdən bir az uzaqlaşacaq. Bundan sonra qəhrəmana aralarındakı məsafəni qət etmək üçün yəndən irəli qaçmaq lazım gələcək, amma bu vaxt tısağa az da olsa irəliyə sürünəcək. Və bu sonsuz proseslə məşğul olan Axilles heç zaman onu başa çatdırma və tısağanı ötüb keçə bilməyəcək. Bundan başqa, əgər tısağa start signalını eşitməsə və yerindən tərpənməsə belə, Axilles yenə ona çata bilməyəcək, çünki qəhrəmana əvvəl ara məsafənin yarısını, bundan da əvvəl isə həmin məsafənin yarısının yarısını qət etmək lazım gələcək, beləcə sonsuzluğa qədər ...

Daha bir məşhur paradoks Bertran Rasselə məxsusdur və belə ifadə olunur: bərbər yalnız və yalnız üzlerini özləri qırılmayan kişilərin üzlerini qırır. Bəs bərbərin üzünü kim qırır? Əgər bərbər özü öz üzünü qırarsa, onda şərt pozulmuş olacaq. Bu paradoks da ağılları çəşdırır və həlli olmayan kimi görünür...

...Bütün kişilərin çoxluğunu hissələrə bölünmüş şəkildə təsəvvür edərkən: üzvlərini özləri qırılanlar, üzvlərini özləri qırılmayanlar. Aydındır ki, bərbər yalnız üzvlərini özləri qırılmayan kişilərin üzvlərini qırır və bu zaman üzvlərini özləri qırılan kişilərdən heç birinin üzünü qırımır, çünki bu çoxluqda ona yer yoxdur. Başqa sözlə, bərbər kişi deyil...".

Deməli, təhlil zamanı praktik məntiq üsullarından da istifadə etmək lazımdır. Ən sadə və ən səmərəli olanı terminlərin **qraflar** nəzəriyyəsində təhlilidir.

Xətti qraf, və ya sadəcə qraf, bəzi cütlərinin sadəcə xətlərlə birləşmiş olduğu nizamlanmamış A, B, C , nöqtələrinin son boş olmayan çoxluğundan ibarətdir...

İstiqamətlənmiş qraf və ya diqraf, elə qrafdır ki, onun bütün və ya bəzi nöqtə cütləri nizamlanmışdır (münasibətləri əks etdirir). Nizamlanmış nöqtə cütləri AB, BA, \dots kimi işarələnir. AB cütündə birinci element A nöqtəsidir, BA cütündə isə birinci element B nöqtəsidir.

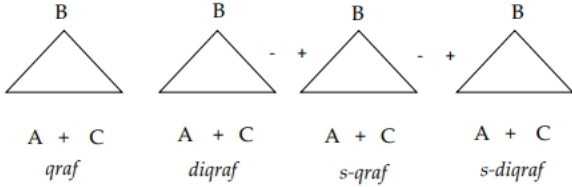
Qrafın və ya diqrafın hər bir nöqtəsi kommunikativ sistemin hansısa elementini – subyekti, şeyi, ideyanı, dəyəri, xassəni və s. bildirir. Nizamlanmamış nöqtələr cütü istiqamətlənməmiş əlaqəni, nizamlanmış nöqtələr cütü – istiqamətlənmiş əlaqəni bildirir. Biz, əgər əlaqə kommunikativ sistem elementlərinin hansısa vəhdət formasını – bənzərlik, mənsubiyyət, daxil olunmuşluq, simpatiya, sahib olma və i. – ifadə edərsə, onu pozitiv əlaqə adlandıracağıq. Əlaqənin elementlərin ayrılmasının hansısa formasını ifadə etdiyi halda isə o, neqativ əlaqə adlandırılacaq. Pozitiv əlaqələr "+", neqativ əlaqələr isə "-" işarəsi ilə işarələnəcək.

İşarələnmiş qraf və ya s -qraf elə qrafdır ki, onun bəzi xətləri pozitiv kimi, bütün qalan xətləri isə neqativ kimi işarələnir.

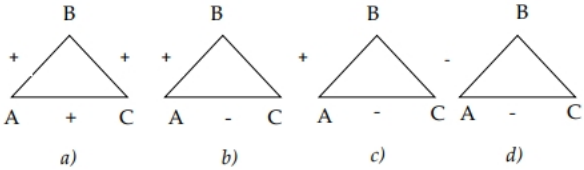
İşarələnmiş diqraf və ya s -diqraf elə diqrafdır ki, onun bəzi xətləri pozitiv kimi, bütün qalan xətləri isə neqativ kimi işarələnir.

Qrafa, diqrafa, s -qrafa, s -diqrafa aid misallar şəkildə verilmişdir

qraf (*yun.* graphō yazıram) – *riy.* Bəziləri – kəsiklərlə birləşən nöqtələr sistemi.

Aşağıdakı dörd s-qrafı nəzərdən keçirək

Şəkilə təsvir olunmuş s-qrafların dördünün də eyni bir sikli vardır: AB, BC, CA . Onlardan hər birinin işarəsinin hesablanması aşağıdakı nəticəni verir:

- a) $(+) \times (+) \times (+) = (+)$;
- b) $(+) \times (-) \times (-) = (+)$;
- c) $(+) \times (+) \times (-) = (-)$;
- d) $(-) \times (-) \times (-) = (-)$.

S-qrafın balansının tərifinə görə, şəkildə ilk iki s-qraf balanslaşdırılıb, sonuncu ikisi isə – yox.

Aşağıdakı iki s-qrafı nəzərdən keçirək

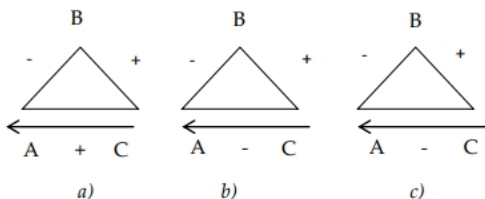
Şəkildə təsvir olunmuş s-qraflardan hər birinin yeddi tsikli var:

1. AB, BC, CA;
2. AB, BD, DA;
3. BC, CD, DB;
4. AC, CD, DA;
5. AD, BC, CD, DA;
6. AB, BD, DC, CA;
7. BC, CA, AD, DB.

tsikllərin işarələrinin hesablanması göstərir ki, birinci s-qraf balanslaşdırılıb, ikincisi isə – yox.

Tərif: s-qraf o bütün yarımtsikllərinin yalnız və yalnız pozitiv işarəyə malik olduğu halda balanslaşdırılmış olur.

Aşağıdakı üç s-diqrافی nəzərdən keçirək.

Şəkildə təsvir edilmiş diqrafların hər birinin üç yarımtsikli vardır:

1. $\overrightarrow{AC}, \overrightarrow{CA}$;
2. $\overrightarrow{AB}, \overrightarrow{BC}, \overrightarrow{CA}$;
3. $\overrightarrow{AB}, \overrightarrow{BC}, \overrightarrow{CA}$.

S-diqrافی işarələrinin hesablanması göstərir ki, onlardan yalnız ortadakı balanslaşdırılmışdır.

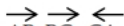
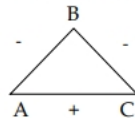
S-qraf və s-diqraflar F.Hayderin məlum şəxsiyyətlərarası münasibətlər üçbucaqlarının (və onlardan ibarət daha mürəkkəb fiqurların) qrafik interpretasiyasıdır. Şəkildəki s-diqraflara qayıdaq. Tutaq ki, A və C – subyektlər, B isə hər iki subyektin müəyyən münasibətlərinin olduğu şey və ya ideyadır. Bu şərtlərlə: 1) s-diqraf (a)) belə oxunur: əgər hər iki subyekt bir-birinə rəğbət bəsləyirsə, lakin onlar üçün əhəmiyyətli olan hansısa bir üçüncüyə (yəni B-yə) əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmamışdır; 2) s-diqraf (b)) belə oxunur: əgər iki subyekt bir-birinə rəğbət bəsləmirsə və bu zaman özləri üçün əhəmiyyətli olan hansısa üçüncüyə əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmışdır; 3) s-diqraf (b)) belə oxunur: əgər iki subyekt biri digərinə və onlar üçün əhəmiyyətli olan hansısa üçüncüyə əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmamışdır.

Balanslaşdırılmamış şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi münaqişəli sistem adlanır. Bütün münaqişəli sistemlərin əsas xassəsi belədir: əgər hansısa münasibətlər sistemi balanslaşdırılmayıbsa, onda ya elementlər arasında münasibətləri, ya da münasibətlərin işarələrini dəyişməklə, və ya da bunların hər ikisinin köməyi ilə sistemi münaqişə vəziyyətindən çıxarmağa çalışan qüvvələr yaranır. Bu xassə universaldır. Bundan başqa, həmin xassə münaqişələrin həllinin mümkün üsullarını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Münaqişələrin və onların həllinin mümkün üsullarının müəyyən edilməsi üzrə bir neçə misal nəzərdən keçirək.

1. İ.A.Krlovun “Cırcırma və qarışqa” təmsilində münaqişənin həllinin bütün mümkün üsullarını tapmalı.

Elementlər: A = Qarışqa, B = Cırcırma, C = zəhmət; təmsilin s-diqrafı:

Yarımsikl: AB, BC, CA .

Yarımsiklin işarəsi: (-)x(-)x(+)=(+)

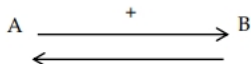

İnterpretasiya. Qarışqa və Cırcırma zəhmətə əks münasibət bəsləyirlər. Deməli, Qarışqanın Cırcıramaya neqativ münasibəti məntiqi olaraq əsaslanmışdır. Əks halda münaqişə yer alardı. Münaqişənin həllinin İ.A.Krlov tərəfindən təklif olunmuş üsulunu birinci üsul adlandıraraq. Başqa mümkün üsullar aşağıdakılardır: a) $(-)\times(+)\times(-)=(+)$: Qarışqa əməyə olan münasibətini neqativə doğru dəyişir, amma Cırcıramaya da neqativ münasibətini davam etdirir, çünki sonuncu əməyə münasibətini pozitivə doğru dəyişmişdir; b) $(+)\times(-)\times(-)=(+)$: Qarışqa əməyə olan münasibətini neqativləşdirir və Cırcıramaya pozitiv münasibət bəsləyir, çünki o da əməyə neqativ münasibətdə olmaqda davam edir; c) $(+)\times(+)\times(+)=(+)$: Cırcırma əməyə olan neqativ münasibətini pozitivə dəyişir və bunun nəticəsində Qarışqa Cırcıramaya pozitiv münasibət bəsləməyə başlayır.

Münaqişənin həllinin ikinci üsulu birincinin güzgüdə əksi kimidir (Qarışqa Cırcıramanın, Cırcırma isə Qarışqanın funksiyalarını yerinə yetirir). Üçüncü üsul Qarışqanın tənbelə transformasiyasına və bu zəmində hər iki qəhrəman arasında qarşılıqlı rəğbət hissənin yaranmasına əsaslanır. Dördüncü üsul üçüncünün inversiyasıdır. Lakin burada Cırcırma əməyə olan münasibətini əksinə dəyişir. Əgər təmsilin ümumi məqsədindən – nəsihət vermək məqsədindən – çıxış etmiş olsaq, tamamilə aydındır ki, İ.A.Krlov münaqişənin həllinin ən inandırıcı variantını təklif etmişdir.

2. İ.A.Krlovun "Tülkü və üzüm" təmsilində təsvir olunmuş münaqişənin formalaşması və həlli mərhələlərini s-diqrafların köməyi ilə ifadə etmək olar.

Elementlər: A = Tülkü, B = Üzüm. Təmsilin başlanğıcına uyğun s-diqraf:

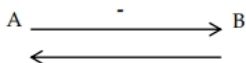

Yarımtsikl və onun işarəsi: AB, BA, $(+)\times(-)=(-)$

İnterpretasiya: Tülkü üzümü xoşlayır, lakin ona əli çatmır.

Təmsilin sonuna uyğun s-diqraf:

Yarımsikl və onun işarəsi: AB, BA, (-)x(-)=(+)

İnterpretasiya: Tülkü üzümə olan pozitiv münasibətini neqativ münasibətə dəyişir və bununla da yaranmış münasibəti həll edir.

3. Nağllar haqqında məlum müddəni xatırlayaq. Propp⁴ formal əlamətlər – müəyyən blokların, məsələn, qəhrəmanın qət etməli olduğu yolun (müəyyən məqsəd və qabaqcadan verilmiş təyinatla), uğurla dəf edildikdən sonra yeni dünyanın qazanıldığı və ya itirilmiş köhnə dünyanın (evin, təhlükəsizliyin və s.) qaytarıldığı maneələr və sınaqlar seriyasının mövcudluğuna görə nağlın bir neçə tipini fərqləndirirdi.

Yolla bağlı nağllar – “Qırmızı Papaq”, “Gicbəsər İvan haqqında”, “Şahzadə və qurbağa”, müasir nağllardan – “Alisa möcüzələr diyarında”, “Buratino” və b.

“Qırmızı Papaq” və “Buratino”: sınaqlara və birbaşa zorakılığa məruz qalan kiçik, müdafiəsiz varlıq haqqında süjet. Bu sadəlvəh varlıq zalımın əlinə özü gedir (yeri gəlmişkən, psixozanaliz Qırmızı Papağın Canavarla tanışlığını məhz zorakılıq təhlükəsi ilə oynamaq və zorlanmağa düşüncəsiz canatma ilə izah edir).

Uşaqları evdən sanki xoş bir niyyətlə göndərirlər (nənəyə baş çəkmək üçün, məktəbə getmək üçün). Lakin təhlükə də məhz burada gizlənir: Nənə qiyafəsində – Canavar, Gəlincik emləri Doktoru qiyafəsində – uşaqların zülmkarı. “Qırmızı Papağ”ı bütövlükdə folklorun ən psixozanalitik nağlı sayan psixozanaliz hesab edir ki, uşağı Canavarların yaşadığı (ana bunu bilir və yad Canavarlarla danışmamağı tapşırır) qaranlıq meşə ilə göndərən ana öz qızından canını qurtarmaq istəyir (qısqanclıq, rəqabət və s.). Kontekst daxilində – bu, insanları qorxudan və təhlükə haqqında xəbərdar edən, eyni zamanda da onları qəddarcasına bu təhlükəyə qarşı göndərən Ana-Vətən motividir.

⁴ K.Levi-Stross. Vladimir Proppun bir əsəri üzərində düşüncələr. Folklorun semiotikası üzrə xarici tədqiqatlar. M., Nauka, 1985 (rus dilində)

Və nəhayət – odunçu tərəfindən möcüzəli şəkildə xilas edilmə. Odunçu – vəzifədir, o qohum deyil, evə qaytarmır, yeni və işıqlı dünyaya apar-mır, o, həyata qaytarır. Bu, silahlı insanın ictimai müdafiə funksiyasıdır. Bir növ güc qurumudur. (Bu məqamda “Buratino” da başqa aləmə, Utopiyaya qaçış durur, qaçmaq üçün isə Qızıl Açar lazımdır. Bu, daha nevroitik çıxışdır, həm də ona görə ki, Karlo Ata siçovuldan müdafiə edə bilər, Karabasdan isə müdafiə edə bilməz; o da uşaqlarla bir yerdə qaçır).

“Qızıl Xoruz” və “Çar Saltan haqqında nağıl” da sonuncu motivlə – dövlətin, statusun xilas edilməsi ilə bağlıdır.

4. İkinci qrup nağıllarda cadu ilə bağlı süjet olur. Bunlar “Yatmış gözəl”, “Belosnejka”, “Şahzadə və qurbağa”, “Gözəl qız və İdbar”, “Su pərisi”, qismən də “Eybəcər ördək balası” və “Zoluşka”dır. Ovsun və nəsibsizliyin dalınca xilaskarın, sehrin və ya təbiətin özünün köməyi ilə möcüzəli çevrilmə (dirilmə) gəlir. Mükafat isə sevgi və sevdiyi insana qovuşma olur. Seçimin dərin motivi – taleyin qədər kimi hiss edilməsi, möcüzəli çevriliş gözləntisi.

5. Ənənəvi milli ideyanı – nəyi isə zəhmətsiz (müftə) əldə etmək ideyasını, əks etdirən daha bir nağıllar qrupu. Bunlar “Qızıl balıq”, “Yemelya” və qismən də “Şahzadə və qurbağa”dır. Həmin nağıllarda birinci blok – xoş təsadüfdür. İkinci blok – qiymətlə məhdudlaşdırılmamış istək problemidir – (“nə istəyirsən, de”). Üçüncüsü – hakimiyyət təslim edilmir və müqəddəsdir. Nə istəyirsən, xahiş et, lakin hakimiyyətə iddialı olsan, hər şey yoxa çıxacaq. Pozulması məqbul sayılmayan və əvvəlcədən məlum olmayan müəyyən qaydaları bilmək lazımdır. “Şahzadə və qurbağa”da əvvəl hər şey havayı verilir, lakin sonra həyat üçün risklə çalışıb iş görmək lazım gəlir.

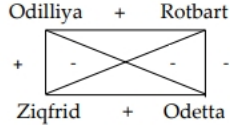
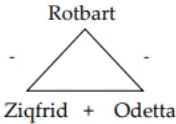
Praktik məntiq və nağıllar barədə yuxarıda dediklərimizə əsaslanmaqla, Saltıkov-Şedrinin üsulundan istifadə etmək olar: “Mərəz” kimi po-vest, roman, komediya, dram yazmaq üçün pəncərənin qabağında oturub, diqqətlə küçəyə baxmaq yetərlidir.

Küçədən dama-dama şalvar geymiş modabazın biri keçdi – qeyd etməli; onun arxasınca saçını kəsdirmiş qız keçdi – qeyd etməli; əgər qız bu zaman donunu qaldırıb ayağını göstərərsə – iki dəfə qeyd etməli; sonra faytonçu keçdi və atın üstünə qışqırdı: “Ay səni, qoca” – bunu da qeyd etməli.

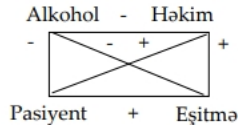
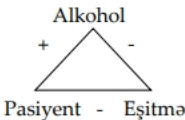
Bu minvalla bir-iki sutka pəncərənin qabağında oturmaqla çoxlu sayda ən müxtəlif müşahidələr toplamaq olar, bundan sonra mətbəyə qaçmaq və metranpajdan onları qaydaya salmağı xahiş etmək qalır.

Həll olunan münafişələri ifadə edən s-qraflara aid misallar gətirək. "Sonalar gölü" baletində münafişəni nəzərdən keçirək:

Sovet dövründə balet, Petipaya görə, həll olunmuş münafişə kimi, yəni $(+)x(-)x(-)=(+)$ s-qraf üzrə səhnələşdirilirdi. Y.N.Qriqoroviçin səhnələşdirdiyi balet (Petipaya görə) həll olunmamış münafişəyə uyğun gəlir.

Freydə görə hazırcavablıq nümunəsini nəzərdən keçirək: kar adam məsləhət üçün həkimə müraciət edir. Həkim düzgün proqnoz qoyur – pasiyent, ehtimal ki, çox araq içir, buna görə də kardır. Həkim xəstəyə bundan sonra belə etməməyi məsləhət görür, kar adam isə onun məsləhətini nəzərə alacağını deyir. Bir qədər vaxt keçəndən sonra həkim xəstəsinə küçədə rast gəlir və ucadan işlərinin necə getdiyini soruşur. "Sizə təşəkkür edirəm, – cavab belə olur, – qışqırmaq lazım deyil, mən əyyaşlıqdan əl çəkmişəm və yenidən yaxşı eşidirəm". Bir müddət sonra onlar yenə rastlaşırlar. Həkim adi səslə həmin adamdan səhhətini xəbər alır, amma görür ki, onu başa düşməzlər: "Necə? Nə?". "Mənə belə gəlir ki, siz yenə araq içirsiniz, – həkim qışqırır, – ona görə də yenə eşitmirsiniz". "Siz haqlısınız, – kar adam cavab verir. – Mən yenə araq içməyə başladım, lakin bunun səbəbini sizə izah etmək istərdim. Nə qədər ki, içmədim, eşidirdim, lakin eşitdiklərimin heç biri araq qədər yaxşı deyildi".

Q.Haken barmaqların hərəkətinin koordinasiyası üzrə Kelsonun eksperimentlərinin nəticələrini gətirir. Sınanan şəxslər hər iki əllərinin baş barmaqlarını paralel şəkildə tərpətmək tapşırığını alır, sonra isə siqnal üzrə onlardan hərəkətləri sürətləndirmək xahiş olunurdu. Müəyyən bir kritik tezlikdə gözlənilmədən və tamamilə qeyri-iradi olaraq dəyişiklik – barmaqların paralel hərəkətindən qeyri-paralel hərəkətə keçid baş verir.

Şmidt və başqalarının keçirdiyi təcrübələrdə oturaq vəziyyətdə olan iki nəfər sınanan şəxsdən ayaqlarından birini əks fazada hərəkət etdirməyi xahiş edirlər. Bu zaman sınananlar bir-birinə baxaraq hərəkətlərini koordinasiya edə bilirdilər. Ayaqların hərəkət tezliyi artdıqca, müəyyən bir tezlikdə, qeyri-ixtiyari şəkildə ayaqların sinxron (sinfazlı) hərəkətinə faza keçidi baş verirdi.

Sinxronlaşma X.Hügens tərəfindən kəşf olunmuşdur. O aşkar etmişdi ki, eyni bir divardan asılmış iki saatın kəfgirləri müəyyən vaxtdan sonra sinxron şəkildə yellənir. Əgər həmin saatlar üzbəüz divarlardan asılırsa, sinxronluq müşahidə olunmur. Qeyd olunmuş sinxronluq kəfgirlərin divarın vibrasiyası vasitəsi ilə bir-birinə təsirinin nəticəsi kimi izah oluna bilər.

Emosional reaksiyalarda sinxronluq təqti etmə (birgə səsləndirmə), sürəkli alqışlama hadisələrində özünü göstərir.

Yaxşı konsertin sonunda nömrənin təkrar ifasına aşağıdakı üsulla nail olmaq mümkündür. Solist və ya orkestrin dirijorunun səhnəni tərk etdiyi və alqışların səngidiyi məqamı gözləyərək, tamaşaçılardan biri, bəzən də bu haqda bəlkə də heç düşünməyən qonşularının dəstəyi ilə, ritmik şəkildə əl çalmağa başlayır. Başlanğıcda, nizamsız küy fonunda, bu ritmiklik güclə sezilir. Lakin öz alqışları ilə artisti təkrar səhnəyə çağırmaq istəyən tamaşaçılar sanki rəf edilməz bir *tələbə* tabe olaraq, əl çalan tamaşaçılar qrupundan gələn ritmik səs stimulları ilə uzlaşmış şəkildə reaksiya verməyə başlayırlar. Onlara qoşularaq və həmahəng əl çalaraq, ritmik, uzlaşmış və həddindən artıq intensiv alqışların güclənən tufanına səbəb olurlar. Zala qayıdan maestro bu tufanı yalnız bir yolla – auditoriyanın artıq nəhəng, birmənalı şəkildə nizamlanmış və başlanğıcda *təsadüfi fluktuasiya* kimi meydana gəl-

miş kooperativ davranışının güclənməsi sayəsində metronoma çevrilmiş, inandırıcılıq kəsb etmiş xahişini yerinə yetirməklə dayandıra bilər.

Bu hadisənin təhlilini davam etdirək. Rıqqətə gəlmiş, eyni zamanda da həm öz şövqü ilə, həm də solistin və dirijorun səhnəyə qayıdışı ilə idarə olunan auditoriyada hər bir tamaşaçı əvvəlcə fərdi qaydada, spontan və instinktiv olaraq, hansısa bir ritm və ya əl zərbələrinin faza üzrə uzlaşdırılması barədə düşünmədən, alqışlamaqla öz emosiyalarına sərbəstlik verir.⁵ Belə davranış tərzii – *si maqna licet componere parvis* (lat. – *əgər kiçiyi böyükklə müqayisə etmək olarsa*) – bəzi cəhətlərdən Reley-Bernar özakələrində özlü sür-tünmə proseslərində izafi kinetik enerjini lokal tərzdə səpələyən molekulların hərəkəti ilə analojidir. Lakin auditoriyanın ruh yüksəkliyi məlum kritik həddi keçəndən sonra başqa, birinci ilə rəqabət aparən bir kanal açılır, bu kanal vasitəsi ilə də emosiyalar ifadə oluna bilər: ehtimal ki, hamının bir hədəfə – nömrənin təkrar ifasına – can atdığına dərk etmiş tamaşaçılar yeni bir kollektiv şüur qazanırlar. Bir-birini qarşılıqlı şəkildə stimullaşdırmaqda və özlərinin generasiya etdikləri səs çevrəsində hamı üçün məcburi olan kooperativ və uzlaşdırılmış davranış tərzii seçməkdə indi onlara heç nə mane olmur. Bu çevrənin öz alqışlarının faza və tezlik üzrə uzlaşdırılmasına nail ola bilməmiş kiçik insanlar qrupu tərəfindən inisiasiyalanmış nisbətən böyük fluktuasiyası artıq sönmür, əksinə, özlərinin səs həmcinsliyində həyata keçirilmiş adi stoxastik və nizamsız alqışlardan yaranan yeni nizamlanmış struktur kimi güclənir və sabitləşir. Reley-Benar özəyində temperatur qradientinin təsiri altında mayenin **konvektiv** axınlarının formalaşması zamanı baş verənlərlə analoji olaraq, tamaşaçıların həyəcanı dinamik qeyri-sabitlik momentini keçdikdən sonra, kooperativ səs çevrəsinin stimullaşdırıcı təsiri altında bü-

konveksiya (lat. *convectio* – daşınma, gətirilmə) – hərəkət edən mühit, məsələn, təbii yolla qeyri-həmcins mühitlərdə yaranan və ya süni yolla yaradılan hava axınları tərəfindən istiliyin *si maqna licet componere parvis*

⁵ Bu müşahidələr instinktiv olaraq eyni reaksiyaya həvəsləndirilən yetərinco çox sayda tamaşaçılardan ibarət auditoriyalara aiddir, lakin yaxın dostlardan ibarət kiçik auditoriyalarda alqışlar həttə yaranmır və cavab emosional tərzdə əl sıxma ilə məhdudlaşır.

tün auditoriyaya ötürülür və özü-özünə zamanca nizamlanmış, öncədən deyilə bilinməsi və dəqiq təkrarlanması ilə təaccübləndirən dövrü struktura təşkilatlanır. Belletristika kimi tam formalaşmamış mənbə növlərinin kontent-analizi səmərəli ola bilər; doğrudur bu halda iş daha çox zəhmət tutumlu, nəticələr isə daha az obyektiv olacaq. Amerikanın populyar, böyük tirajlarla çıxan və qısa hekayələr üzrə ixtisaslaşan "Littel's Living Age" ədəbi-bədii jurnalında 38 il ərzində – 1845-ci ildən 1882-ci ilədək – çap olunmuş hekayələrin kontent-analizinə aid maraqlı bir təcrübə ilə tanış olaq.

Tədqiqatın məqsədi ahıl adamın səciyyəvi əlamətlərini, cizgilərini aşkarlamaqdan, onun cəmiyyətdə və ailədə yerini müəyyənləşdirməkdən, gənc nəslin ona olan münasibətini qiymətləndirməkdən və s., bir sözlə, ahıl adamın, əlbəttə ki, hekayə müəlliflərinin onu təsvir etdikləri kimi, tamdəyərli portretini çəkməkdən ibarət olmuşdur. Qoyulan problemin əhəmiyyəti ondadır ki, qocaların cəmiyyətdə vəziyyəti keçmiş nəsillərin təcrübəsinə münasibəti və bu təcrübənin mənəvi qocalmanı, gənclərin sosiallaşmasında ata və babaların rolunu və ictimai şüurun patriarxallıq dərəcəsinə, cəmiyyətin həyatında ənənələrin və yeniliklərin əhəmiyyətini əks etdirir. Qocalığa münasibət cəmiyyətdə mənəvi iqlimin diaqnostikasında vacib məqamlardan biridir. Problemin əhəmiyyəti ABŞ-da bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların miqyasını müəyyən etdi. Həmin tədqiqatların müəlliflərindən hər biri həm qoca surətləri, həm də XIX əsr Amerika cəmiyyətində qocalığa münasibətlə bağlı fərqli qənaətlərə gəldilər. Onların bir hissəsinin rəyinə görə ahıl adamlara olan ənənəvi pozitiv münasibətdə dəyişiklik XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində, digərlərinin düşündüyünə görə isə XIX əsrin son 30 ilində özünü göstərməyə başladı.

Təhlil üçün 293 hekayə seçilmişdi (təsadüfi seçim üsulu ilə) ki, bu da 1845-1882-ci illər ərzində çap olunmuş əsərlərin 10%-ni təşkil edirdi. Ahıl adamın təsvirindəki dəyişiklikləri izləmək üçün – əgər bunlar var idisə – hekayələr beşilliklər üzrə qruplaşdırılmışdı. Hər bir hekayənin məzmunu 82 suallı anketin köməyi ilə təhlil edilirdi. Anketə ən müxtəlif suallar daxil edilmişdi və onlara veriləcək cavablar bir neçə variantda ola, qoca surətini və ona olan münasibəti hərtərəfli müəyyən edə bilərdi.

Bəzi suallara diqqət edək. Ahıl adam əsas, ikinci dərəcəli, yoxsa təsadüfi personajdır? Onun yaşı nə qədərdir, hansı cinsdəndir, ailə vəziyyəti, peşəsi, sosial statusu necədir, hansı irqə mənsubdur? Onun səhhəti necədir, hansı xəstəlikləri var, xəstəliyə və ölümə münasibəti necədir? Əqli vəziyyəti – sağlam düşüncəlidir, ruhi xəstədir, eksentrikdir və i.a.? İşləyir, yoxsa təqaüdçüdür, dincəlidir? Boş vaxtını nəyə həsr etməyə üstünlük verir – özünə təhsilə, kilsəyə, bekarçılığa və i.a.? Siyasi, ictimai həyatda, kilsə həyatında iştirak edirmi? Ailə başçısıdır mı? Gənclərə məsləhətlər verir mi? Sonuncular böyüklərin məsləhətlərinə qulaq asırlarmı, buna ehtiyacları varmı, bu məsləhətləri axtarırlarmı? Gənclər qocalara tabe olurlarmı, bunu həvəslə edirlər, ya da məcburiyyət qarşısında? Cavanlar yaşlılara necə münasibət bəsləyirlər (hörmət edirlər, düşmən kimi baxırlar, onlardan qorxurlar və s.)? Hər bir hekayəyə, belə demək mümkündürsə, 82 sualın hamısı verildi. Sonra da variantlar üzrə bölünmüş cavablar hesablanırdı. Deməli, verilmiş halda suallar sayı 82 olan məna vahidləri rolunda çıxış edirdi. Məna vahidlərinin indikatorları kimi anketin sualına cavab almaq imkanı verən sözlər və deyimlər çıxış edirdi. Hesablama vahidi suallara cavab variantlarının yaranması tezliyi idi.

Tədqiqatın keçirildiyi bütün müddət ərzində ahıl adamlar yetərincə sağlam, ayıq düşüncəli, övladlarından və cəmiyyətdən iqtisadi asılılığı olmayan insanlar kimi təsvir olunurdu. Cavanlar onlara sevgi, hörmət və ehtiramla yanaşırdılar. Lakin əksər hallarda qocalar heç də müsbət nümunə ola bilmir, gənclərin məsləhətçiləri və nəsihət verənləri kimi çıxış etmirdilər. Ən maraqlısı və təəccüblüsü odur ki, hekayələrin yaratdığı mənzərə həqiqətdən uzaq olurdu. Əslində isə, belletristikadan daha az subyektiv mənbələrin göstərdiyi kimi, qocalara qarşı neqativ münasibət hələ XIX əsrin ortalarında geniş yayılmışdı. Lakin bədi ədəbiyyat ətalət gücünə, ənənəyə sadıq qalaraq, bu dəyişikliklərin təsvirində gecikirdi, həqiqətdə prosesin xeyli dərnlərə gedib çıxdığı bir halda o, yəni ədəbiyyat, qocaların gözdən düşməsinin ilkin mərhələsinin təsvirini verirdi. Oxuculara müəyyən təsir göstərərək, belletristika ahıl insanlara münasibəti bir qədər əngəlləyirdi.

Gördüyümüz kimi, kontent-təhlilin nəticələri gözlənilməz və belletristikanın kontent-təhlilinə müraciət edəcək hər kəs üçün ibrətəməz alındı.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu problem bir növ özlüyündə aydın bir şey kimi qəbul edilirdi. Yaşlı nəsə münasibət artıq bizə yaxın dövrdə süjetə çevrilməyə başlamışdır. Anar, Elçin, İsi Məlikzadə kimi yazıçılarımız bu münasibətin problemə çevrildiyini göstərir və həyəcan təbili çalırlar. Nizaminin didaktik nəsihətlərindən Anarın olduqca maraqlı "Ötən ilin son gecəsi" hekayəsinə kimi yaşlı nəsə münasibət problemdən problemə doğru yol keçir. Bəzən, yəqin, şərq mentallığının ətalətliyi səbəbindən, problem özünü mövzu kimi aşkarlayır.

Sənədlərin ənənəvi tarixi təhlili kontent-təhlildən nə ilə fərqlənir? Sənədlərin tarixi təhlili adətən üç məqsəd güdür: mətnin orijinallığının və onun müəllifinin müəyyən edilməsi; sənəddə verilmiş faktların səhihliyinin müəyyənləşdirilməsi; xarakteri, müəllifi və sonuncunun güddüyü məqsədlər nəzərə alınmaqla, mətnin əsaslandırılmış interpretasiyası.

Sənədlərin ənənəvi tarixi təhlilində çox şey tədqiqatçının şəxsiyyətindən, onun intuisiyasından, erudisiyasından, istedadından və s. asılıdır. Buna görə də belə təhlil əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv olur. Kontent-təhlilin yeniliyi ondadır ki, mənbənin təhlili ölçməni nəzərdə tutan standartlaşdırılmış prosedurun köməyi ilə aparılır. Nəticədə mətnin məzmununun şərhində subyektivlik əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür.

Kontent-təhlil mətnin kəmiyyət və keyfiyyətə təhlilini ehtiva edir və üç mərhələdən keçir. Mətnin ayrı-ayrı məna vahidlərinə parçalanması, onların mənalarının və qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsi, eləcə də sənədlərin tarixi təhlilinə daxil olan bütün hər şey mətnin təhlilinin birinci – keyfiyyət mərhələsini əmələ gətirir. Məna vahidlərinin işlənmə tezliyinin və ya onların mətndə tutduğu həcmnin (məkanın) hesablanması təhlilin ikinci – kəmiyyət mərhələsi olur. Nəhayət, alınmış nəticələrin izahı və şərhli mətnin təhlilinin üçüncü, yenə də keyfiyyət mərhələsini təşkil edir. Demək olar ki, *əvvəlcə tarixi faktlar statistik faktlara, sonra isə, əksinə, statistik faktlar tarixi faktlara çevrilir*. Beləliklə, kontent-təhlil sənədlərin ənənəvi, klassik təhlilini inkar etmir, sadəcə onu kəmiyyətə görə təhlillə tamamlayır ki, bu da

təhlilə daha çox dərinlik, onun nəticələrinə daha çox obyektivlik, tədqiqatçının qənaətinə isə daha çox səhihlik verir. Kontent-təhlilə müraciət aşağıdakı hallarda məqsədəuyğun sayıla bilər: 1) tarixçinin sərəncamında geniş və sistemləşdirilməmiş material olduqda; 2) öyrənilən hadisələrin, halların, faktların, anlayışların, mövzuların, problemlərin, adların, yəni kontent-təhlildə məna vahidləri kimi çıxış edən hər şeyin vacibliyi, əhəmiyyətliyi onların öyrənilən sənədlərdə aşkarlanması tezliyi, və ya bu sənədlərdə tutduğu məkanın sahəsi ilə səciyyələndirildəndə; 3) nəticələrin yüksək dəqiqliyi və səhihliyi tələb olunanda (nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar heç vaxt mənbənin səhihliyindən yüksək olmur). Kontent-təhlilin tədqiqatçının 16 müxtəlif sualını cavablandırma biləcək 16-ya qədər təbiiqləri vardır. Lakin bütün bu sualların məqsədi aşağıdakıları aydınlaşdırmaqdır: nə (nə haqda) deyir, kim deyir, kimə deyir, mənbə (müəllif) necə və hansı nəticə ilə deyir.

Məzmunun forması və formanın məzmunu ilə bağlı semiotik təhlil üzrə bəzi mülahizələrimizi bildirək.

Yazılı ədəbiyyatımızın və ədəbi dilimizin bizə gəlib çatmış erkən klassik nümunələrindən biri deyilənlərin ümumi ruhu ilə yaxşı uzlaşır. Söhbət XII əsr şairi İ.Həsənoğlunun oxuculara bir daha xatırlatmaq istədiyimiz beytindən gedir.

...Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni

Nə məni, məniyi-surət, nə surət, surəti-dəftər...

Həsənoğlu deyir ki, forma və məzmun anadan olduğu gündən onun cisminə və canına, varlığına nüfuz etmişdir. Özü də təkcə məzmun yox, formanın məzmunu, sadəcə forma yox, yaradıcı sənətin forması!

Əgər söhbət hər şeyin və hamının – insanın əhatə edən maddi aləmdən başlamış, onun daxili aləminə, mənəvi dünyasına qədər – quruluşundan gedərsə, onda addımbaşı və bütün ümumiləşdirmələrdə biz forma və məzmun kimi tərkib hissələri ilə qarşılaşacağıq. Əslində bu tərkib hissələri dialektik vəhdətdədirlər, bir-birindən çox qısa müddətə və yalnız təhlilin obyekt kimi çıxış edən materialı təhlil etmək istəyən tədqiqatçının müdaxiləsi nəticəsində “ayrılırlar”.

Əgər mahiyyət mövcuddursa, o, özünü bu və ya başqa formada mütləq təzahür etdirəcək.

Hətta sıfır qiymətləri və miqdarları da analogi və ya bir-birinə yaxın hallarla qarşılıqlı təsirdə öz "forma"larını tapır. Digər tərəfdən – forma özü məzmunun bələdçisi və ya elçisi kimi çıxış edir. Əgər forma məzmunun elçisidirsə, onda bu məzmunun maddi və ya sosial-ictimai kontekstinə daxil olan dəyərləri, necəliklərindən asılı olmayaraq, şübhə və etiraz doğurmur.

Əgər forma məzmunun bələdçisidirsə, onda sonuncunun "dünyaya gəlişi" uğurluluq baxımından şübhə altına düşür. Bu isə o demək olacaq ki, məzmun hələ özünü təsdiqləyə bilməyib, forma isə ona yol açmaqla məşğuldur. Bu halda məzmunun işarəsi kimi formanın üzərinə daha mürəkkəb vəzifələr düşür.

Ümumiləşdirmənin ən yüksək səviyyəsində bədii material özünü forma kimi təqdim edir. Belə formanın mahiyyəti həyatdır. Həyat, əgər başqa sözlərlə deyilsə, mahiyyətlər dünyası, bədii təqdimatı şərtləndirir, onu özünə işarə olaraq seçir. Mahiyyətlər dünyası və işarələr sistemi arasında üzvi əlaqənin olmasına baxmayaraq, onların bir-birinə münasibəti bərabər-hüquqlu deyil. Mahiyyətlər dünyasının harmoniyası və qanunauyğunluğu işarə sistemlərinin variantlığını yaradan invariant mərkəz kimi diqqəti cəlb edir. Mahiyyətlər dünyası prinsipcə şəxələnmiş ola bilməz, lakin bu, işarələr sisteminin yetərinə böyük dərəcələrə bölünməsinə mənfi təsir göstərmir. Mahiyyət və forma arasındakı bu cür əlaqə bədii materialla, onun tarixi və sosial kontekstlərdə yeri ilə bağlı şərh və izah edilməlidir. Bu cür izah bədii materialın dəyərliyi, onu mahiyyətlər aləminə bağlayan tellər

semiotika yun. semeiotike – işarələr haqqında təlim) – işarə sistemlərin (təbii, danışq dili, proqramlaşdırma dilləri, fizika və kimya simvolikasi, məntiqi və riyazi hesablamalar) müxtəlif xassələrini öyrənən elmi nəzəriyyələr kompleksinin ümumi adı

haqqında daha aydın təsəvvür yaradır. **Semiotik təhlil** əsas prinsiplərindən biri variantlar çoxluğunun mümkün qədər az sayda varianta əvəzlənməsidir.

Dərin mahiyyətlər dünyasının müxtəlif dəyərlərə

malik işarələr sisteminin köməyi ilə təzahürü eyni bir mahiyyətin təzahür etdiyi müxtəlif işarə sistemlərini müqayisə etməyə imkan verir.

Azərbaycan filologiyasında istifadə edilmiş və indi də istifadə ediləndə olan müqayisə sistemi əslində semiotik təhlilin “dərək edilməmiş” bir üsuludur. Bu müqayisənin natamamlığı hələ ki, semiotik təhlilə mane ola bilər. Hələ ki, müqayisə obyektlərindən alınan göstəricilər son nəticədə dərin mahiyyətə – ana varianta aparan yol ola bilmir.

Əgər “variantlar çoxluğundan vahid ana varianta doğru” prinsipi yaxşı düşünülmüş şəkildə tətbiq olunarsa, onda mahiyyətə semiotik “rüşeymlər” olan bu müqayisələr böyüməyə, həyat qüvvəsi yığmağa və, eyni zamanda, tarixi və coğrafi kontekstləri dəyişdirməyə və genişləndirməyə başlayacaq.

Mahiyyətlər dünyası prinsipə harmonik və öz qanunauyğunluqları olan bir dəyərdir. Həyatın təsadüfi cizgiləri bu dərin yerləşmiş dəyərlərin keyfiyyətinə xələl gətirə bilməz – təsadüflərdən təmizlənmiş bu dəyərlər mahiyyətlər dünyasıdır. Görkəmli rus şairi A.Blok, söz ustalarına müraciət edə-rək, onları mahiyyətlər dünyasının paklığını, onun qanunauyğunluqlarını dərək etməyə, bu dünyanı təsadüfi olan hər şeydən təmizləməyə çağırırdı:

Təsadüfi cizgiləri sil və

Görəcəksən: dünya çox gözəldir...

Blok həyatın təsadüflərindən yan keçməyə, onlara fikir verməməyə, görməməyə çalışırdı ki, mahiyyətlər dünyasının dərinliklərinə vara bilsin.

Mahiyyətlər dünyasının dəyərləri həyatda özlərini dəyişilmiş şəkildə göstərə və bu şəkildə də bədii materiala çevrilə bilər. Üç-dörd sözlə ifadə olunmuş mahiyyət detallarla genişlənə və çoxcildli əsərlərə çevrilə bilər. Bundan başqa (məsələnin mahiyyəti də bundadır), eyni bir mahiyyət variant formalarında təzahür edə bilər ki, bu da təbiidir. Məşhur ədəbi lətifəni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Qoca sənətkar süjet qıtlığından şikayətlənən gənc yazıçıya aşağıdakı tarixçəni təsvir etməyi məsləhət görür: bir-birini sevən cavan oğlan və qız. Cavan oğlan məzuniyyətə gedir. Qayıdanda

görür ki, onun istədiyi qız başqasını sevir. Bundan sarsıntı keçirən cavan oğlan dəlilik həddinə gəlib çatır. Yenicə yazmağa başlamış gənc etiraz edir, bu süjeti primitiv, mənasız və bayağı adlandırır. “Siz nə danışırsınız, əzizim, – qoca sənətkar təəccüblənir, – bu süjetin əsasında rus ədəbiyyatının klassik nümunəsi – “Ağıldan bəla” yazılıb”.

Ədəbiyyat aləmindən başqa bir fakt. L.N.Tolstoydan “Anna Karenina”nın süjeti haqqında soruşulanda, o cavab verir: “Boş şeydir, ərlı bir arvadın zabitə olan məhəbbətinin tarixçəsidir”.

Göründüyü kimi, mahiyyətlər dünyasının sxemləri formal təzahürlərin dərin qatlarında yer alır. Prinsiplər baxımından bu sxemlərin bir-birindən fərqli bir neçə təzahür forması ola bilər. Bir-birinə bənzəyən, vahid bir sxem üzrə yaradılmış əsərlərin meydana gəlməsinin səbəbi də bundadır. Eyni model üzrə yazılmış “Leyli və Məcnun”lar, “Koroğlu”lar, “Təpəgöz”lər, “Don Juan”lar, “Hacı Qara”lar sosial və tarixi kontekstlərinə görə fərqlənsələr də, həm bu, həm də bunlara bənzər başqa əsərlərin müqayisəli təhlili vahid bir dərin mənbəyə aparıb çıxarır. Vahid mahiyyətin sxemi, ağacın kökləri kimi, özündən ayrılan çoxsaylı pöhrələri bir mahiyyətlər ailəsində birləşdirir.

Əgər eyni məzmunlu əsərlərin eyni bir ana varianta – kökə gətirilməsi çətin deyilsə, müxtəlif məzmununda və formada olan əsərlərin bir ana variant – kökə mənsubluğunu müəyyən etmək heç də asan deyil. Əsl semiotik müqayisəli təhlil də məhz burdan başlayır. Mahiyyətlər dünyasının vəhdəti vahid bir sxem üzrə formalaşdıqdan sonra, onun üzə çıxması müxtəlif yollarla həyata keçir və o, müxtəlif cür əyanilik tapır.

Öz sosial kontekstlərinə, coğrafi məkanlarına, bədii dəyərlərinə görə ən müxtəlif əsərlər vahid bir özəyə, vahid bir sxemə daxil edilə bilər və mahiyyət etibarilə ilə bu cür eyniliklərin müəyyən edilməsi təkrarların və bədii fikrin inkişafına yenilik gətirən tapıntıların aşkarlanması üçün yetərinçə səmərəlidir.

Məzmundan formaya gedən xətlərin müəyyən edilməsi üçün mahiyyətlər dünyasının bir sıra sxemlərinin seçilməsi və nəzərdən keçirilməsi faydalı və maraqlı olardı.

Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı müxtəlif məzmun və süjet xətləri dünya ədəbi kontekstinin bir sıra nümunələri ilə səsleşir. Bizim üçün ən maraqlısı "Beyrək" və "Təpəgöz" boylarının ayrılıqda hər birinin mahiyyətidir. Prinsipcə bu mahiyyətlər yunan mifologiyasının Odissey və Polifemlə bağlı mahiyyətləri ilə eyniyyət təşkil edir. Beyrək xətti mahiyyətlər dünyasında Polifem xətti ilə birləşir. Şübhəsizdir ki, "Dədə Qorqud" da bunlardan, yəni üzde olanlardan, əlavə başqa ədəbi kontekstlərə aparıb çıxaran xətlər də vardır. Və bu iki xəttin mahiyyətcə vəhdətini doğuran səbəb haqqında sualın cavabı da özünü çox gözlətmir. Bu sual ədəbi kontekstin müxtəlif dövrlərinə aid əsərlərlə bağlı da yaranı bilər.

M.F.Axundovun pyesində Kimyagər və Ç. Məmmədquluzadədə Şeyx Nəsrullah eyni bir mahiyyətdən yaranmış "qan qardaşları" və ya "süd qardaşları"dır.

Müxtəlif ədəbi kontekstlərə aid əsərlərlə də bağlı sualın bu cür qoyuluşu mümkündür. Əgər M.Bulqakovun "Ustad və Marqarita" və Y.Səməd-oğlunun "Qətl günü" romanlarını müqayisə etsək, onların mahiyyətcə eyniyyəti təkcə ayrı-ayrı personajlar səviyyəsində yox, həm də süjetlərinin mürəkkəblikləri və hətta əsərlərin ümumi ruhu baxımından da özünü göstərəcək. Və ya da, Mövlud Süleymanlının "Köç" romanının Q.Q.Markesin "Yüz ilin tənhalığı" romanı ilə əlaqəsiz nəzərdən keçirilməsinin mümkünsüzlüyü son nəticədə bu əsərlərin mahiyyətcə birliyinə, onların ruhunun, geniş panoramın vəhdətinə, bu əsərlərdəki qrotesk boyaların vəhdətinə gətirib çıxarır.

Müxtəlif əsərlərdə mahiyyət vəhdətlərinin dərin mövqeyi haqqında tədqiqatların əlahiddə, yetərincə geniş obyekt kimi danışımaq olar. Bu halın səbəbləri, bizzə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- 1) ümumbəşəri motivlərin mövcud olmasının aksiomatikliyi;
- 2) ədəbi ənənənin müxtəlif tarixi-ədəbi dövrləri birləşdirmək imkanı;
- 3) ədəbi məktəb və ədəbi cərəyanların birtipli mədəni dəyərləri təşviq və təbliğ etmək "vəzifə"si;
- 4) ədəbi təsirin həm obyektiv, həm də subyektiv formaları.

Şübhəsiz ki, mahiyyətə vəhdətlərin səbəblərini göstərən verilmiş bölgü şərti xarakter daşıyır, bütövlüyə və bitkinliyə dəlalət etmir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, həm ayrıca götürülmüş ədəbi kontekstdə, həm də müxtəlif ədəbi kontekstlərdə fərqli, mahiyyətlərin vəhdətinə gətirib çıxaran formalar, eləcə də onların yaranma səbəbləri əksini tapır.

İlk baxışdan mahiyyətlərin vəhdəti dərin ədəbi dinamikanın zəifliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin başqa bir dəyərləndirmə də mövcuddur: müxtəlif tarixi dövrlərdə tarixi-sosial durumun eyniliyi. Formaların müxtəlifliyi, bir tərəfdən, ədəbiyyatı “yerində saymaq”dan xilas etmək dücündə olmasa da, digər tərəfdən, vahid bir mahiyyətə müxtəlif rakurslarda baxıldığına dəlalət etməyə başlayır. Bu zaman mahiyyətin özü “daha güclü və daha təsirli şəkildə hərəkətə gətirilir”.

Mahiyyətin forma müxtəlifliyinin ifrat və doğrudan da inkişaf etməyə vəziyyəti bu mahiyyətin müxtəlif janrlar üzrə bölünməsi, səpələnməsi ilə bağlıdır. Eyni mahiyyət əksər hallarda eyni bir sənətkar tərəfindən müxtəlif janrların “dili”ndə səsləndirilir, bu zaman həmin mahiyyətin dəyəri eynitipli təkrarlar nəticəsində dəfələrlə azalır. Eyni bir mahiyyətdən müxtəlif formaların açdığı yollar təkrarsız, mahiyyətin sxemi isə hətta mücərrədliyin ən son həddində belə bərpa edilə bilən olmalıdır.

Sxemdən uzaqlaşma bacarığı sənətkarlığın bir, bəlkə də birinci meyarı kimi qəbul edilə bilər. Cəlil Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı o dərəcədə tipik və səciyyəvi obrazdır ki, onun Kimyagərlə genetik qohumluğu yalnız çox dərin mücərrədləşdirilmədə müəyyən edilə və vahid bir sxemə salına bilər. “Meymun əhvalatı” və “Xub, sən də get fikirləş” tapıntısı bu sxemin əsas arteriyasıdır. Mahiyyət etibarı ilə, bu, eyni bir sxemdir. Onların arasındakı kiçik fərq: əgər Kimyagər öz “meymun əhvalatı”nı qabaqcadan əsaslı şəkildə düşünmüşdüsə, Şeyx Nəsrullah, əksinə, improvizator kimi çıxış edir. O, ölümləri diriltmək üçün qəbiristanlığa gələrkən hadisələrin gedişini və vəziyyətdən necə çıxacağını bilə bilməzdi.

Canlı ölümlərin özləri ona bu gedişi – açarı təklif edirlər. Həmin “açar”ın tapılmasının Şeyx Nəsrullahı nə qədər sevindiriyini təsəvvür etmək elə də çətin deyil.

Bu "romantizm" vahid mahiyyətlər dünyasında Kimyagərin soyuq-qanlı "realizm"inə qarşı qoyulan yeganə fərqləndirici cəhətdir. Gördüyümüz kimi, C.Məmmədquluzadə dühası vahid mahiyyət sxemi çərçivəsində də tipikləşdirməni axıra kimi aparıb çatdırır. Haqqında danışılan vahid mahiyyət sxemini axıra kimi bir-birinə oxşamayan iki fırıldaqçı təşkil edir: son nöqtəyə kimi onlar öz aralarında birləşmirlər.

Əgər məzmun dan formaya aparan yollara başqa bir rakursdan yanaşsaq, asanlıqla əmin ola bilərik ki, bunlar həm də formadan məzmunu aparan yollardır. Əgər konkret bir forma konkret biz məzmunun işarəsi kimi qəbul edilirsə, onda həmin işarə və onun adresatı arasında müəyyən əlaqələr qurulmalıdır. Yalnız bu əlaqələrin nəzərə alınması formanın aralıq mövqe tutan bir üsul kimi başa düşülməsinə kömək edə bilər. Formanın müstəqilliyi və hətta "formalizm" səviyyəsində onun özbaşınalığı ilk növbədə mahiyyətin həcmindən, onun çəkisindən asılıdır.

Əgər forma mahiyyətin bələdçisi kimi çıxış edirsə, onda mahiyyət və adresat arasında təmas birbaşa deyil, dolayısı ilə qurulur. Əgər mahiyyət və adresat adekvat ədəbi-estetik dəyərlər çevrəsindədirsə, onda forma özünü yalnız sırf vasitə, sırf işarə kimi göstərir. Beləliklə, mahiyyət və formanın bərpasının, təkrar yaradılmasının yuxarıda adları çəkilmiş iki üsulu-nu göstərmək olar.

"Hansısa bir şeyin adının həmin şeyin təbiəti ilə ümumi heç nəyi yoxdur. Mən bu adam haqqında yalnız onun adının Yakov olduğunu bilirəm-sə, deməli, heç nə bilmirəm".

K.Marks, söz və predmet arasındakı qarşılıqlı əlaqələr məsələsinə toxunaraq, yazırdı: əgər ancaq o məlumdursa ki, hansısa bir insanın adı Yakovdur, deməli, biz bu insan haqqında heç nə bilmirik.

Bu fikri forma və mahiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərə də aid etmək olar. Əgər biz yalnız quru forma ilə rastlaşırıqsa, onun arxasında gizlənən mahiyyət bizim üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Başqa sözlə, əgər mahiyyət dünyaya gələrkən forma onun bələdçisi ola bilmirsə, onda adresat üçün bu mahiyyəti itirilmiş saymaq olar. Deməli, mahiyyətin təzahür etməsi üçün formanın heç olmasa işarə funksiyası olmalıdır.

Əgər adresat və mahiyyət arasındakı forma daha geniş götürülsə, onu bütövlükdə “küylər”in, maneələrin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar (müq. et, Şennonnda “küylər”). Bu küyləri, maneələri aşağıdakı kimi təvəqqufmaq mümkündür: 1) dil maneələri; 2) obraz maneələri; 3) üslub maneələri; 4) məzmun maneələri.

Sadalanən maneələrdən hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Aydınır ki, bu maneələrin olmadığı halda mahiyyətlər adresata təmiz şəkildə çatacaq. Başqa sözlə, adresata çatan mahiyyətlər dünyasının sxemləri yer alacaq. Bizə belə gəlir ki, maneələr bütövlükdə formanı formalaşdırır və bu formanın mahiyyətini başa düşmək üçün həmin maneələrin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Dil “maneələri” bir çox söz ustalarının düşüncə obyektı olmuşdur, öz yaradıcılıqlarında onlar bu maneələrdən mümkün qədər yan keçməyə çalışmışlar. Sözünl qılaflı, cümlənin qılaflı mahiyyət etibarlı ilə məzmunun yolunda durur və onların “təmiz” idrakına mane olurlar. M.Prustun “İtirilmiş zamanın axtarışında” əsərində bizim maraqlandığımız müddəanı əyani şəkildə nümayiş etdirən bir parça var: “Mənim şüurum elə bir kapsuladır ki, bu kapsulanın içindən xarici dünyaya baxdığım zaman belə onun məntiqsizlik çevrəsindən çıxma bilmədiyimi hiss edirəm. Mən hansısa bir şeyi gördüyümü düşünməyə başlayan kimi, bu fikir dərhal mənimlə həmin şeyin arasında gözəgörünməz bir qat yaradır, sanki bu şeyi olduqca nazik dəriyə bürüyür, mənim birbaşə onun materiyasına toxunmağıma mane olur – təmasa girməyə macal tapmamış, bu materiya sanki, buxarlanaraq, yox olur”.

Göründüyü kimi, M.Prustun, eləcə də C.Coysun, U.Folknerin və bir sıra başqa sənətkarların yaradıcılıq ideallarını müxtəşər şəkildə özündə ehtiva edən bu parçanın fəlsəfi əsası vardır. M.Prusta görə, idrak və onun zahiri dünya ilə maksimal təması arasında daim psixoloji narahatlıq, “diskomfort” yaradan zona olur. Bu, dil zonasıdır, əgər yuxarıda verilmiş formaya uyğun ifadə etmiş olsa, dil maneəsidir. Bu maneəni dəf etmək hər kəsə müyəsşər olmur. Əksinə, bir çoxları ona ilişib qalır, boşboğazlığa, buradan da stilizasiyaya aludə olur və, təəssüf ki, bütönl bunlar mahiyyətin,

məzmunun hesabına baş verir. Bu maneənin üstündən adlayıb keçmiş M.Prust, C.Coys kimi sənətkarların yaradıcılıq kredosu, bizcə, məhz bu baxımdan dərk edilməlidir. Göstərilmiş üsul yaxşı düşünülmüş, mahiyyətin ilkin təmizliyinə, əzəlliliyinə varmaq ehtirasından doğan ədəbi vasitə idi. Həm C.Coys, həm M.Prust, həm U.Folkner dilə şüurda gedən prosesi olduğu kimi, birbaşa əks etdirən vasitə kimi baxırdılar.

Tütçevin belə bir sətri var: "Söylənilmiş fikir artıq yalandır..". Bu sözləri M.Füzulinin daha erkən bir deyimi ilə müqayisə edək. Eyni nəticəyə gələn böyük Azərbaycan şairi öz fikrini belə bir sətirlə ifadə etmişdi: "Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır". Bu sənətkarlar üçün dil təmiz idrakın inikası idi. Həmin səbəbdən də, məsələn, Coysun "Ullis"ində bir cümlə özündə müxtəlif zaman kəsiklərini ehtiva edə bilər, və ya da U.Folknerdə daxili nitq öz yolunda bütün məntiqi maneələri dağıdaraq, bütöv bir əsərə bərabər dayanıqlı parça forması ala bilər.

Sonda – postmodern haqqında.

Dalana dirənəndən sonra yol axtarmağa başlarkən bütün landşafta yuxarıdan baxılması təbiidir. XX əsrdə cəmiyyət fundamental elmdən, muncuq oyunu oyunçularından nə gözləyirdi? Bu əsr tədqiqatçıların qarşısına hansı vəzifələr qoyurdu? Göründüyü kimi, əsas vəzifələr üç idi.

Birincisi, qılıncın və, müvafiq olaraq da, qalxanın yaradılması. Bunun üçün teoremlər sübut edilir, nəfis nəzəriyyələr qurulur, hesablamalar aparılır və təcrübələr qoyulurdu. Lakin, ehtimal ki, bu fəvqəlvəzifə böyük dərəcədə tükənmişdir. Sürətlə silahlanmanı dünyamızda sürətlə tərksilah əvəzləyir. Müxtəlif növ silahların ixtisar edilməsi, bir çox hərbi texnologiyaların sınaqlarının qadağan edilməsi və onların yayılmaması haqqında müqavilələr bağlanır. "Xüsusi texnika"nın olduqca mükəmməl və heç vaxt istifadə olunmamış nümunələri silahlanmadan çıxarılır. Onları əvəzləyirlər. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, "Səhrada tufan" əməliyyatı zamanı bir insanın öldürülməsi asayışı bərpa etmək missiyasını üzərilərinə götürmüş koalisiya ölkələrinə bir milyon dollardan da baha başa gəlib. Bəşəriyyət hiss etdi ki, müharibəni özünə rəva biləcək dərəcədə varlı deyil.

İkinci vəzifə – yeni əmtələrin yaradılması. Lakin burda da hədd görünməyə başladı. Universamda rəfə on növ də pivə də qoymaq olar, min növ də, milyon növ qoymaq isə, artıq mümkün deyil. Ehtiyatlar bəs etməz. Rəqəmlər belədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrin standartları ilə yaşamaları üçün onlara bərpa olunmayan ehtiyatların çıxarılmasını 70-250 dəfə (xammalın müxtəlif növləri üzrə bu göstərici müxtəlifdir) artırmaq lazım gələcək, belə olduqda isə bütün bunlar çox az müddətə bəs edəcək. Həmin səbəbdən də getdikcə daha çox yeni əmtələrdən və texnologiyalardan, eyni bir şeyin daha tez və daha ucuz hazırlanmasından danışılır. Bu isə artıq fəvqəlvəzifə deyil.

Üçüncü problem – dünyanın elmi mənzərəsinin qurulması. Burda işlər heç də yaxşı deyil. Antik elm təkcə teoremlər və sübutlarla deyil, həm də mənalılar və dəyərlərlə işləyirdi. XX əsr tədqiqatçıları iki qrupa böldü. Onlardan bəzilərini “Gördüyüm işlə məşğul olmağa dəyərimi?” sualı üzərində düşünmədən çox şey edə biləcək əsnaflara, başqalarını isə bu həqiqətlərin aid olduğu özəllikləri fərqləndirməyən ümumi həqiqətlər üzrə mütəxəssislərə çevirdi. Yazıçı və fizik Çarlz Snounun qırx il əvvəl həyəcanla haqqında danışdığı iki mədəniyyət – təbiyyat elmləri və humanitar elmlər – arasındakı uçurumu dəf etmək mümkün olmadı.

Bəlkə də kvant mexanikasının atalarından biri Y.Viqnerin bədbin peyğəmbərliyi gerçəkləşir: elmin başlanğıcı olmuşdur və sonu da olacaqdır? Özü də tezliklə gəlib çatacaq bir sonu. Birincisi, ona görə ki, fundamental nəzəriyyələrin növbəti nəslə getdikcə daha az sayda insana maraqlı olacaq. İkincisi, ona görə ki, möhtəşəm, bütün mərtəbələrinin, dolanbaclarının, zirzəmi və çardaqlarının hansı yollarsa bir-biri ilə əlaqəli olduğu elm binasının tikilməsinə olan ümidlər dağılıb gedir.

Albert Şveytserin vəfatı günündən otuz ildən çox vaxt keçir. Mənəvi oriyentir axtarışında olan hər kəsin bu heyrətətamiz insana marağını gücləndirmək üçün əlavə 10-da A.Şveytserin “Mədəniyyət və etika” kitabından bir fraqment verilir.

Xose Orteqi-i-Qassetin “Kütlələrin qiyamı” (Moskva, 2002, rus dilində) kitabından “İncəsənətin humanistsizləşdirilməsi”nə aid parçalar gətirək.

... Bethovendən Vaqnerə kimi musiqinin əsas mövzusu şəxsi hisslərin ifadəsi olub. Lirik sənətkar böyük musiqi imarətləri ucaldırdı ki, onları öz həyatının təsviri ilə məskunlaşdırsın. İncəsənət daha çox və ya az dərəcədə açıq etiraf idi. Ona görə də estetik həzz təmizlənməmiş idi. Musiqidə, hələ Nitşe deyirdi, ehtiraslar özləri özlərindən həzz alırlar. Vaqner “Tristan”a özünün Vezendonkla adyulterini daxil edir, və, əgər, biz onun yaratdığı əsərdən həzz almaq istəyiriksə, bir neçə saatlığa məsuqa çevrilməkdən başqa bir vasitə yoxdur. Bu musiqi bizi sarsıdır, və ondan zövq almaq üçün biz ağlamalı, həzz içrə xiffət etməli, əriyib getməliyik. Bethovendən Vaqnerə kimi bütün musiqi – melodramdır...

... Qıdıqdan gülməyi həqiqətən də şən əhvalla qarışıq salmaq olmaz. Gözəlliyin ifadəsi təbəssüm və qüssə sərhədlərini aşmamalıdır. Ondan da yaxşısı – bu sərhədlərə gəlib çatmamalıdır. Estetik həzz ağıllı həzz olmalıdır. Həm də kor və görmək iqtidarına malik həzlər olur. Sərxoş insanın sevinci kordur; baxmayaraq ki, dünyada hər şeyin olduğu kimi, onun da öz səbəbi var – alkohol – lakin bunun üçün əsas yoxdur...

Vaqnerdə melodram hədsiz ekzaltasiya, vəcd səviyyəsinə gəlib çatır. Artıq Vaqnerdə insanın səsi diqqət mərkəzində olmur və kosmik səsdə əriyib gedir. Lakin bu yolda daha çox radikal bir forma qaçılmaz idi. Musiqidən şəxsi yaşantıları qovmaq, onu təmizləmək, nümunəvi obyektivliyə kimi gətirib çıxarmaq vacib idi. Bu hünəri Debüsi göstərdi. Yalnız ondan sonra musiqini soyuqqanlıqla, vəcdə gəlmədən və hönkürmədən dinləmək mümkün oldu. Son on ildə musiqidə baş vermiş bütün proqram dəyişiklikləri yeni, Debüsinin dahiyənə təzədə fəth etdiyi fəvqəldünya kainatında ərsəyə gəldi. Subyektiv olanın obyektiv olana bu çevrilişi o qədər mühümdür ki, onun qarşısında sonrakı bütün diferensiasiyalar solğunlaşır (Debüsinin romantik musiqi fonunda əhəmiyyətinin daha diqqətli təhlili ilə mənim “Musicalia” adlı essemdə tanış ola bilərsiniz). Debüsi musiqini humanistsizləşdirdi, və buna görə də onunla səs sənətinin yeni bir erası başlandı.

Eyni şey lirikada da baş verdi. Burada xilaskar Mallarme oldu. O, poeziyaya uçmaq iqtidarını və yüksəliş qüvvəsini qaytardı. O, həlledici mənevə əmrini verdi – ballastı tullamalı...

Şeylər arasında sərhədlərin ciddi şəkildə müəyyən edilməsini arzulamaq təfəkkür səliqəlilili əlamətidir. Həyat bir şeydir. Poeziya isə başqa bir şey – indi belə düşünür, ən azından, belə duyurlar. Bu iki şeyi qarışdırmaq. Şair insanın qurtardığı yerdən başlayır. Birinin qisməti öz “insan” yolu ilə getməkdir; başqasının missiyası – mövcud olmayan bir şeyi yaratmaqdır. Şair, artıq özlüyündə mövcud olan gerçəkliyə yeni, irreal materik əlavə etməklə, dünyanı böyüdür, genişləndirir. “Müəllif” (rusca – avtor) sözü “auctor” – genişləndirən sözündən yaranıb. Romalılar vətən üçün yeni ərazilər qazanan sərkərdəni belə adlandırırdılar...

... Mallarmenin şeirləri həyatla istənilən səsleşməni aradan götürür və bizə xariqüladə surətlər təqdim edir ki, onların da sadəcə seyri, artıq ən böyük həzdir. Bu təmiz, adsız səs, şeirin həqiqi akustik substratı, “insan” materiyasından azad olmağı bacaran şairin səsidir.

Bütün müasir musiqi Debüsidən başlayan kimi, bütün yeni poeziya da Mallarmenin göstərdiyi istiqamətdə inkişaf edir. Həm bu, həm də o biri ad, əgər özəlliklərdən yayınaraq, yeni üslubun əsas xəttini müəyyən etməyə çalışılırsa, mənə çox vacib görünür...

... Poeziya bu gün – məcazların ali cəbridir...

... Humanistsizləşdirməyə olan ehtirash istəyi təmin etmək üçün şeylərin ilkin formalarını təhrif etmək heç də mütləq deyil. İyerarxik nizamı devirmək və elə incəsənət yaratmaq lazımdır ki, ön planda möhtəşəmlik qazanmış ən xırda həyati detallar olsun.

Həmin o gerçəklikdən qaçma, yayınma instinkti məcazın “superrealizmi”ndə və bir də “infrarealizm” adlandırma biləcəyimiz nəsnədə məmnunluq tapır. Realizmi dəf etməyin ən yaxşı üsulu – onu son həddə çatdırmaq, məsələn, zərrəbini götürmək və onun vasitəsi ilə həyata, Prustun, Ramon Qomes de la Sernanın, Coysun etdikləri kimi, mikroskopik planda baxmaqdır.

... Höte yaxşı deyib: hər yeni anlayış sanki qazandığımız yeni bir orqandır. Biz şeyləri həmin şeylər haqqında ideyaların köməyi ilə görürük, baxmayaraq ki, təbii təfəkkür fəaliyyəti prosesində biz, görmə prosesində gözün özü-özünü görmədiyini kimi, bunun fərqiə varmırıq. Başqa sözlə,

düşünmək – gerçəkliyin ideyalar vasitəsi əhatə edilməsinə can atmaqdır; fikrin kortəbii hərəkəti anlayışlardan xarici dünyaya doğru baş verir...

Bədən kultu – həmişə cavanlıq əlamətidir, çünki, bədən yalnız gənclik dövründə gözəl və çevik olur, ruh kultu isə qocalmaq iradəsinə dəlalət edir, belə ki, ruh öz inkişafının zirvəsinə yalnız o vaxt çatır ki, həmin vaxt bədən tənəzzül dövrünə qədəm qoymuş olur.

Mənim dövrümdə ahıl insanların zabitəli ədaləri hələ də böyük hörmətdə idi. Gənc insan tezliklə gənc olmağı arzulayır və pirani qocanın taqətsiz yerişini yamsılamağa çalışırdı. Bu gün qızlar və oğlanlar uşaqlıqlarını uzatmaq istəyir, yeniyetmələr isə öz gəncliklərini qorumağa və onu vurğulamağa çalışırlar. Bir şey şəxsizdir: Avropa uşaqlıq dövrünə qədəm qoyur.

... Doğrudan da, asanlıqla görmək olar ki, tarix saat kəfiri kimi bir qütbdən digərinə doğru ritmik şəkildə yellənir, bəzi dövrlərdə kişilərə məxsus xassələrin, başqa dövrlərdə isə qadın xüsusiyyətlərinin (bax, K.Yunqda: “anima” “animus” psixoloji tipləri) üstünlüyünü mümkün edir, bəzən gənclik ruhunu oyadır, bəzən isə yetkinlik və qocalıq ruhunu...

ƏDƏBİYYAT

1. Алексис де Токвиль. Демократия в Америке. М.: Мир, 2000.
2. АМЕА Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. İnternet və intellekt. Bakı: Səda, 2001.
3. Анастаси А.. Дифференциальная диагностика. М.: Эксмо, 2001.
4. Ансерме Э. Беседы о музыке. Ленинград: Музыка, 1976.
5. Бельская Г. Игра “Шекспир” // “Знание и сила”. Февраль, 2000.
6. Биологический энциклопедический словарь // Гл. ред. М.С.Гиляров. М., 1968.
7. Бирюков Б., Геллер Е. Кибернетика в биологических науках. М.: Наука, 1973.
8. Васютинский Н. Золотая пропорция. М.: Молодая гвардия, 1990.
9. Вашкевич Н. Абракадабры. Декодировка смысла. М., 1998.
10. Вигнер Е. Этюды о симметрии. М.: Наука, 1971.

11. Галь Н. Слово живое и мертвое. М., 1979.
12. Гарднер М. Путешествие во времени. М.: Мир, 1990.
13. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. М., 1985, с.303.
14. Гриневский О. Тысяча и один день Никиты Сергеевича. М.: Вагриус, 1998.
15. Губман Б.Л. Смысл истории. М.: Наука, 1991.
16. Евин И. Что такое искусство с точки зрения физики? Москва, 2000.
17. Зайцев В. Биоритмы творчества, Ленинград: Знание, 1989.
18. Кальоти Дж. От восприятия к мысли. М.: Мир, 1998.
19. Капри Ф. Паутина жизни. София: Гелиос, 2002.
20. Карузина И. Учебное пособие по основам генетики. М.: Медицина, 1980.
21. Коготкова Т. Письма о словах. М.: Наука, 1984.
22. Компанеев А. Симметрия в микро- и макромире. М.: Наука, 1978.
23. Кондратьев А. Звуки и знаки. Знание, 1978.
24. Кэмпбелл Д. Эффект Моцарта. Минск: Попурри, 1999.
25. Леонид Млечин. Министры иностранных дел. Романтики и Циники. М.: Центр Полиграф, 2001.
26. Ллойд де Моз. Психоистория. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
27. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. Москва, 2002.
28. Миронов Б. История в цифрах. Ленинград: Наука, 1991.
29. Некласса А. Конец цивилизации, или Зигзаг истории // "Знамя", 1998, №1.
30. Обратная сторона зеркала. М.: Республика, 1998.
31. Ожегов С. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М.: Высшая школа, 1974.
32. Пригожин И. Конец определенности. М.: Ижевск, 2000.
33. Прохоров Б.Б. Россия в окружающем мире. Аналитический ежегодник: в 3-х вып. // Отв. ред. Н.Н.Мирфенин; Под общ. ред. Н.Н.Моисеева, С.А.Степанова. М., 1998-2000.
34. Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 2002.

35. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. М.: Республика, 2000.
36. Раутион А. Картинки мироздания из коллекции палеонтологии // "Знание и сила", 2002, №11.
37. Римащевская Н.М. Русский крест // Природа, 1999, №6, с. 3-10.
38. Ролло Мей. Мужества творить (очерки психологии творчества). Львов: Инициатива, 2001.
39. Светлов В. Практическая логика. М., МиМ, 1997.
40. Секей Г. Парадоксы в теории вероятностей и математической статистике. М.: Мир, 1990.
41. Сильвио Факти. Микropsихоанализ. М.: Центр психологии и психотерапии, 1997.
42. Смирнов С. Педагогика и психология высшего образования от деятельности к личности. М.: Academia, 2001.
43. Соллертинский И. Исторические типы симфонической драматургии. М.: Музгиз, 1963.
44. Солоухин В. Камешки на ладони // Новый мир, 1987, №8, с. 156.
45. Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии. М.: Восточная литература, 2002.
46. Степанов С. Психология в лицах. М.: Эксмо-Пресс, 2001.
47. Труайя А. Русские биографии // "Наука и жизнь", 2002, №1.
48. Фрейд З. Остроумие, Сталкер. 1999.
49. Фрэзер Д. Фольклор в Ветхом Завете. М.: Полит. литература, 1990.
50. Хакен Г. Принципы работы головного мозга. М.: Perse, 2001.
51. Штейнгауз Г. Математический калейдоскоп. М.: Наука, 1981.
52. Якимович Ю. Деятели русской культуры и словарное дело. М.: Наука, 1985.
53. Rieger R., Michaelis A., Green M. Glossary of genetics and cytogenetics. Jena, 1978. P. 106.